

Արտակ Վ. Գնունի
պատմ. գիտ. թեկնածու

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔԱՂԱՔԱԳՈՅԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՉ

Վաղ բրոնզի ուրբանիզմի սոցիո-մշակութաբանական
վերլուծության փորձ*

Մուտք

Քաղաքը մարդկային քաղաքակրթության բնորոշ գծերից մեկն է. որոշ իմաստով համաշխարհային պատմությունը ծավալվում էր քաղաքների ֆոնին: Պատահական չէ գերմանացի անվանի մշակութաբան Օ. Շպենգլերի դիտարկումը. «Համաշխարհային պատմությունը քաղաքաբնակ մարդու պատմությունն է¹»:

Քաղաքների առաջացման հետ կապված հարցերը գիտաճանաչողական մեծ կարևորություն են ստանում մանավանդ մարդկության պատմության բեկումնային պահերից մեկի՝ նախնադարյան հասարակության քայքայման և դասակարգային հասարակության ձևավորման դարաշրջանի ուսումնասիրության համատեքստում: Ուրբանիզմը՝ քաղաքագոյացումը, հանդիսանում է քաղաքակրթության ձևավորման հիմնական վկայություններից մեկը²: Հետևաբար քաղաքագոյացման պատմության ուսումնասիրությունը և վաղագույն քաղաքային միավորների հատկանիշների վերհանումը կարող է մեծապես օժանդակել հասարակության նյութական, քաղաքական, սոցիո-նորմատիվ և հոգևոր մշակույթի զարգացման բազմաթիվ հարցերի լուսաբանմանը:

Վաղագույն քաղաքային միավորների առաջացումը դարձել է բազմաթիվ հետազոտողների ուսումնասիրության առարկա: Այս հարցին հանգամանալից ուսումնասիրություններ են նվիրել Գ. Չայլդը, Ջ. Ռիքվերտը, Ռ. Մակ Ադամսը, Ա. Օպենհայմը, Վ. Մասոնը, Յու. Անդրենը, Կ. Քուշնարյովան, Գ. Արեշյանը, Հ. Միմոնյանը և ուրիշներ:

Մասնագիտական գրականության մեջ օգտագործվում են **նախաքաղաք (պրոտոքաղաք), վաղ քաղաք, հին քաղաք, կվազիքաղաք (բառացի՝ կեղծ քաղաք)** անվանումները: Եվրոպական գրականության մեջ հանդիպում են «town» և «city» բնորոշումները, իսկ ամրացված բնակավայրերի վերաբերյալ հազվադեպ չեն քաղաքատեղի՝ «городище, hillfort» անվանումները:

* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 10.10.2010:

1 Օ. Шпенглер, Закат Европы. М., 1999, т. 2, с. 113.

2 Ուրբանիզմ՝ լատիներեն Urbis՝ քաղաք բառից: Այս բառով ընդունված է բնորոշել քաղաքների առաջացման և զարգացման գործընթացները:

Բ (Ը) փայտ, թիվ 4 (32) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր 2010

ՎԵՄ համահայկեական հանդես

Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից շրջաններում մ.թ.ա. IV հազ. երկրորդ կեսին և III հազ առաջին կեսին ծավալված վաղ ուրբանիզացիոն գործընթացները գտնվում էին շենգավիթյան մշակույթի տարածման տիրույթում: Աշխարհագրորեն այն ներառում էր Հյուսիսային Կովկասից՝ Սիրիա և Պաղեստին, Հյուսիս-Արևմտյան Իրանից՝ Տավրոսյան լեռներ ընդգրկող տարածաշրջանը՝ զբաղեցնելով մոտ 1,5 մլն քառ. կմ: Շենգավիթյան մշակույթը բնորոշվում էր մի շարք ընդհանրություններով ինչպես արհեստագործական արտադրությունում, այնպես էլ ճարտարապետության և հավատալիքների մեջ: Դա չէր կարող չնպաստել առանձին համայնքների միջև կապերի աշխուժացմանը և որպես արդյունք՝ մեկ ընդհանուր պատմամշակութային մարզի ձևավորմանը: Բացի այդ, պետք է հաշվի առնել, որ շենգավիթյան մշակույթի գոյության ընթացքում նրա կրողները բազմիցս փոխառնչությունների մեջ են մտել մերձավորարևելյան քաղաքակրթությունների հետ: Նշված հանգամանքները նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին սոցիալական գործընթացների հետագա զարգացման և նախնադարյան հասարակության քայքայման համար: Նախնադարյան հասարակության քայքայման փուլում առաջացող կարևորագույն սոցիո-մշակութային երևույթներից էր ուրբանիզմը:

1. Ուրբանիզմին նպաստող աշխարհագրական գործոնները

Մ.թ.ա. IV-III հազ. Հայկական լեռնաշխարհը գտնվում էր համեմատաբար խոնավ ժամանակաշրջանի ավարտական փուլում, քանի որ մ.թ.ա. VII-II հազարամյակները համապատասխանում էին հողոցեմի եղանակային օպտիմումին³: Հնէակենդանաբանական և հնէաբուսաբանական նյութի քննությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Հայկական լեռնաշխարհը վաղ բրոնզի ժամանակաշրջանում գերազանցապես ծածկված էր անտառատափաստաններով զուգորդվող անտառներով: Դրա մասին են վկայում մ.թ.ա. IV-II հազ. հուշարձաններից հայտնաբերված ազնիվ եղջերուի (Շենգավիթ՝ Արարատյան դաշտ, Էլառ, Գառնի (Կոտայք), Շիրակավան (Շիրակ), Սոս Հույուք (Էրզրումի շրջակայք), Քոռուջուքեփե (Եփրատի վերին ավազան), այծյամի (Շենգավիթ, Էլառ, Գառնի, Շիրակավան, Ջաղացատեղ, Շահլամա II (Տավուշ), վարազի (Սևան, Ցամաքաբերդ (Գեղարքունիք), Ջաղացատեղ (Շահլամա II), գուրբի (Սևան, Ցամաքաբերդ) ոսկորները: Հարկ է նշել, որ այնպիսի կենդանիներ, ինչպես ազնիվ եղջերուն և գուրբը, բնակվելով անտառներում, միաժամանակ խուսափում են հոծ անտառապատ տարածքներից⁴: Անտառային ծածկույթի առկայության մասին են խոսում նաև անտառային

3 Տե՛ս Ս. И. Долуханов. Аридная зона Старого Света в позднем плейстоцене и голоцене. – “Известия Всесоюзного географического общества.” т. 117, вып. 1, Л., 1985. с. 16.

4 Տե՛ս С. Межлумян. Палеофауна эпох энеолита, бронзы и железа на территории Армении. Е., 1972, с. 166; С. К. Даль. Животный мир Армянской ССР. Е., 1954, с. 55, 147, 155-156; Красная книга Армянской ССР (животные). Е., 1987, с. 22, 28-29; Красная книга РСФСР (животные). М., 1988, с. 34, 111; Л. А. Петросян. Раскопки памятников Кети и Воскеаска. Е., 1989, с. 87; С. А. Есян, Древняя культура племен Северо-Восточной Армении. Е., 1979, с. 168-170; А. Sagona. M. Ertem, C. Sagona, S. Howells. Excavations at Sos Hojuk 1996. Third Preliminary Report. Anatolica N XXIII, Leiden 1997, p. 199; J. Boessneck, A. von Drich. Trieknochenfunde vom Korucutepe bei Elazig in Ostananatolies. “Korucutepe I”. Amsterdam-Oxford-New-York 1970, p. 111; M. van Zeist, J A. H. Baker-Neers Prehistoric and early historic plant husbandry in the Anatolian plain. South-Eastern Turkey. - “Korocutepe I”, p. 129, 211-219.

բացատրելու անող երեքնուկի հետքերը Քոռուջութփեում և Թեփեջիկում (Արածանիի ստորին հոսանք, Ոսկեբեր հովիտ): Անտառապատ էր նաև Թռեղքի տարածաշրջանը⁵: Մինևույն ժամանակ պեղումներից հայտնաբերվել են նաև որոշ տափաստանային կենդանիների ոսկորներ՝ ջեյրան (Շիրակավան), բու, ոսկե արծիվ, բաղ (Մոս Հույոք): Անտառային և տափաստանային կենդանիների ոսկորներ գտնվել են նաև Շորա քարանձավում (Գետաբակ): Անտառազուրկ էին Ջավախքը (անտառները տարածվում էին միայն գետահովիտներում) և Միլի-Ղարաբաղյան տափաստանը: Արսլանթեփեից (Եփրատի վերին ավազան) հայտնաբերված կռունկի, սագի և ագռավի ոսկորները վկայում են, որ այստեղ գետահովիտները անտառազուրկ էին⁶: Բացի այդ, էնեոլիթից վաղ բրոնզին անցման փուլում որոշ տարածաշրջաններում արձանագրվել է տափաստանների տարածքների ընդլայնում: Այսպես, Արսլանթեփեում հայտնաբերված են վիթի (էնեոլիթյան հորիզոններում՝ 1 միավոր, վաղ բրոնզեդարյան՝ 11) և բորենու (էնեոլիթյան հորիզոններում բացակայում են) ոսկորներ⁷:

Այսպիսով, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում շենգավիթյան մշակույթի տիրույթի մեծ մասը ծածկված էր անտառներով, թեպետ այն հոծ անտառապատ չէր, ինչի մասին վկայում են տարածաշրջանում տափաստանային բուսականության և կենդանական աշխարհի մնացորդների գտածոները: Անտառանյութը հանդիսանում էր շինանյութ և առևտրի առարկա, ինչը խթանում էր հասարակության զարգացումն ընդհանրապես և ուրբանիզացիոն գործընթացները մասնավորապես⁸: Իհարկե, հոծ անտառապատ տարածքների առկայությունը կարող էր խոչընդոտել համայնքների միջև բնականոն կապերի զարգացմանը⁹: Մակայն, պետք է նշել, որ բնակավայրերի խմբերը տեղադրված էին հոծ անտառածածկույթից զուրկ շրջաններում: Քաղաքագոյացման համար նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում նաև տարածաշրջանի հանքային պաշարներով հարուստ լինելու իրողությունը:

2. Շրջակա միջավայրի ընկալումը և լանդշաֆտի օգտագործումը

Աշխարհագրական դիրքով էր պայմանավորված նաև բնակավայրերի տեղաբաշխումը որոշակի ամփոփ տարածքում: Պետք է հաշվի առնել այն փաստը, որ դեռևս նախապետական հասարակությունում բնակավայրերը շրջակա միջավայ-

5 Տե՛ս Չ. Ս. Джанелидзе, Палеогеография Грузии в голоцене. Тбилиси, 1980, с. 118; Красная Книга Армянской СССР (растения) М., 1988, т. 122; J. Boessneck, A. von Drich. Trieknochenfunde vom Korucutepe bei Elazig in Ostananatolies, նշվ. աշխ., տ. 111, M. van Zeist, J A. H. Baker-Neers, նշվ. աշխ., տ. 129, 211-219:

6 Տե՛ս Մ. Մ. Мансуров, Т. С. Айдемиров, Разведочный шурф в пещере Шора. - "Археологические Открытия в 1983 г" (далее- АО). М., 1984 с. 488-489; Л. А. Петросян, նշվ. աշխ., տ. 87, Չ. Ս. Джанелидзе, նշվ. աշխ., տ. 93, 120, Г. Н. Лисицина, Л. В. Пришепенко, Палеоботанические находки Кавказа и Ближнего Востока. М., 1977, с. 65-66; Красная Книга Армянской СССР (растения), с. 252; Красная книга РСФСР с. 236; Г. Франк, П. Хамельт, Г.-А. Кетц, Г. Нато, Х. Рейнботе. Плоды Земли. М., 1979 с. 22; A. Sagona. M. Ertem, C. Sagona, S. S. Howells, նշվ. աշխ., տ. 199, J. Boessneck, A. von Drich, նշվ. աշխ., տ. 111:

7 Տե՛ս S. Bokoni. Hunting in Arslantepe. - "Between the rivers and over the mountains". Roma, 1993 p. 343, 345-346.

8 Տե՛ս M. C. Brandt. Nippur: Building at environmental model. - "Journal of Near Eastern Studies", այսուհետև՝ JNES, vol. 49, N 1, Chicago 1990, p. 67.

9 Տե՛ս R. Walon, S. Kantman. Early Bronze Age development in the Keban reservoir East-Central Turkey. - "Current Anthropology". vol. X, N1, Glasgow 1969, p. 130.

րի վրա դրոշմում էին իրենց գործունեության յուրահատուկ «կնիքը»¹⁰: Այսպես՝ վաղ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում ձևավորվում է խոշոր բնակավայրերի շուրջ համենատարբար փոքր բնակավայրերի խմբավորման սկզբունքը¹¹: Փաստորեն ստեղծվում է բնակավայրերի մի քանի աստիճանի հիերարխիա, ինչը հանդիսանում է ուրբանիզացված հասարակության կարևոր հատկանիշներից մեկը¹²: Օրինակ՝ Արարատյան հարթավայրում, Էջմիածին քաղաքից ոչ հեռու, Աղաբլուր և Շրեշ բլուր բնակավայրերը վաղ բրոնզի դարում հանդիսացել են Մոխրաբլուր բնակավայրի համապատասխան հորիզոնի սեզմենտավորման (տրոհման) արդյունքը¹³: Բացի այդ, Էջմիածին քաղաքում և նրա շրջակայքում, հետևաբար՝ Մոխրաբլուր բնակավայրի անմիջական հարևանությամբ, վաղ բրոնզեդարյան նյութեր են հայտնաբերվել մի շարք վայրերից՝ Սբ. Հռիփսիմե տաճարի մերձակայքից, Մայր Տաճարի տարածքից և մերձակա պուրակից (Էջմիածնի պատմաագագրական քանգարան՝ այսուհետև ԷՊԱԹ ինվ. համ. 2219-2221), Շահումյանից (Էջմիածնի շրջան)՝ ուրարտական ջրանցքի տարածքից, Էջմիածնի նոր ջրատարի տարածքից (ԷՊԱԹ ինվ. համ. 3870, 4250, 4551-4563), Թեղուտից (Էջմիածնի շրջան)՝ Ընեղիթյան հուշարձանի և միջին-ուշ բրոնզեդարյան դամբարանադաշտի տարածք (ԷՊԱԹ ինվ. համ. 46-51, 2087, 2218, 2225), Ծաղկունքից (Էջմիածնի շրջան) (ԷՊԱԹ ինվ. համ. 2083), Չվարթնոցից և այլն¹⁴: Հնագետ Է. Խանգաղյանը վկայում է, որ Արևիկ (Արմավիրի շրջան) բնակավայրի անմիջական հարևանությամբ տեղադրված է եղել յոթը արբանյակ-բնակավայր, իսկ Ջրահովտի (Մասիսի շրջան)՝ վեց¹⁵: Էլառ հուշարձանախմբում՝ Դարանի ամրոցի անմիջական հարևանությամբ, գտնվում էին Գյոթուլկա, Նախրատափ, Աղամայանների կալ, Փոշոտի դոշ արբանյակ բնակավայրերը: Նմանատիպ երևույթ է դիտարկվել նաև Շիրակում, որտեղ Մղնախներ բնակավայրի անմիջական հարևանությամբ գտնվում էին Կրաքարի սար և Գորներ բնակավայրերը¹⁶: Տաշիր-Ձորագետում՝ Թագավորանիստի բնակատեղիի անմիջական հարևանությամբ, հաստատագրված են Յաթաղ և Մաշտոցի բլուր համենատարբար փոքր բնակավայրերը, իսկ Տաշիրի Նորաշեն գյուղի մոտակայքում առկա էր փոքր բնակավայրերի ցանց¹⁷:

10 Տե՛ս S. Stoddart. Urbanization and state formation. - "Companion Encyclopedia of Archaeology". London- New-York. 1999 p. 930.

11 Տե՛ս Հ. Միմոնյան, Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն քաղաքակրթությունների և պետական կազմավորումների առաջացման խնդրի շուրջ (ըստ հնագիտական տվյալների), «Հայոց հին պատմության հիմնահարցեր», Եր., 2003, էջ 9:

12 Տե՛ս E. B. Banning. Spatial perspectives on Early Urban development. In: Aspects of Urbanism in Antiquity from Mesopotamia to Crete. Sheffield 1997 p. 18-19: Իսկ Գ. Արեշյանը դիտարկում է երեք մակարդակի բնակավայրեր՝ Դվինի կամ Մեծամորի մակարդակի գերկենտրոններ, Մոխրաբլուրի նման տարածաշրջանային կենտրոններ և Աղաբլուրի և Շրեշ բլուրի նման բնակավայրեր, որոնք գտնվում են ավելի խոշոր բնակավայրերի ազդեցության գոտում: Տե՛ս G. Areshian Early Bronze Age settlements in the Ararat Plain and its vicinity. Archaologische Mitteilungen aus Iran und Turan Band 37, Berlin, 2005, p., 80-81: Սակայն բերևս կարելի է այս երրորդ մակարդակը բաժանել երկու ենթամակարդակի՝ կապված բնակավայրերի պաշտպանվածության հետ:

13 Գ. Արեշյանի անձնական հաղորդումը:

14 Տե՛ս Է. Վ. Խանգաղյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. III հազարամյակում, Եր., 1967, էջ 12: Ռ. Թորոսյանի 1978 թ. Սբ Հռիփսիմեի տաճարի պեղումների դաշտային օրագիր, Ռ. Թորոսյանի 1980 թ. ուղեգծային արշավների դաշտային օրագիր: Մայր Տաճարի տարածքից վաղ բրոնզեդարյան խեցեղեն հավաքվել է 2009 թ. Ա. Գնունու և Ա. Թաղևոսյանի կողմից:

15 Տե՛ս Յ. В. Ханзадян. Араатская долина в конце IV- начале II тыс до н. э. (дис. докт. ист. наук в форме науч. доклада), Е., 1985, с. 11.

16 Տե՛ս Л. А. Петросян, նվ. աշխ., էջ 11-13:

17 Տե՛ս Հ. Միմոնյան, Ա. Գնունի, Հայաստանի սոցիալ-քաղաքական իրադրությունը վաղ բրոնզի դարում,-

Սևանա լճի ավազանում վաղ բրոնզի դարաշրջանում արքանյակ բնակավայրի կարգավիճակ ուներ նաև Նորաշենը, որը հետագայում վերածվեց Լճաշենի բերդ-շենի մատույցները պաշտպանող ամրոցի¹⁸: Արցախի հարավում Իշխանագետի և Կենդեկենչայի միջագետքում, նման կենտրոնական բնակավայրի դեր խաղում էր Ղարաքյոփակթեփե բնակավայրը, որը շրջապատված էր Գյունեշ-թեփե, Քյուլ-թեփե-3, Ուզուն-թեփե, Շեքերջիկ-թեփե և մի շարք այլ բնակավայրերով¹⁹: Նշենք, որ նման երևույթ նկատվում է նաև Արածանի ստորին հոսանքում՝ Ոսկեբեր հովտում: Այստեղ կարելի է գտնել բնակավայրերի առավել խիտ տեղաբաշխման մի քանի շրջան: Բնակավայրերի որոշակի կենտրոնացում դիտարկվում է Նորշուն-թեփե, Քոռուջութեփե, հավանաբար՝ Թուլինթեփե բնակավայրերի շուրջ: Ոսկեբեր հովտի հարավում գտնվում է 4 բնակավայրերից բաղկացած հուշարձանախումբ, որոնց մեջ կենտրոնական դիրք է զբաղեցնում Սառփուլու բնակավայրը (2,2 հա.), իսկ երեք բնակավայրերի խումբ գտնվում է դաշտավայրի կենտրոնական հատվածում: Այստեղ առանձնանում է Քեմակսի Մեքիի բնակավայրը (1,2 հա)²⁰:

Հատկանշական է նաև այն հանգամանքը, որ որոշ դեպքերում արքանյակ բնակավայրերը ևս ամրացված էին (Ադաբլուր, Շրեշ բլուր), ընդ որում Ադաբլուրի պարսպի հզորությունը կազմում էր 2 մ. այն ժամանակ, երբ բնակավայրը զբաղեցնում էր ընդամենը մոտ 1 հա. տարածք²¹:

Պետք է նշել նաև այն հանգամանքը, որ նույնիսկ խոշոր բնակավայրերը, օրինակ՝ Մեծամորը և Մոխրաբլուրը տեղադրված էին իրարից համեմատաբար մոտիկ: Այս հանգամանքը կապված էր, առաջին հերթին, տարածքի սահմանափակ լինելու հետ: Նույն կերպ, Մերձավոր Արևելքում հնագույն քաղաքները՝ Էրիդուն, Լարսան, Ուրուքը շատ մոտ էին իրար²²:

Միևնույն ժամանակ, հարկ է նշել, որ բնակավայրերի բջջային տեղաբաշխումը հատուկ է շենգավիթյան մշակույթի ոչ բոլոր շրջաններին: Այսպես, Կուրի միջին հոսանքում տեղադրված բնակավայրերը հավասարաչափ բաշխված են գետի երկայնքով և միայն Գուդաբերտղա (Շիղա Քարթլի) բնակավայրի անմիջական հարևանությամբ հաստատագրված է Սվանեթիս արխի արքանյակ-բնակատեղիի առկայությունը²³ Ադրբեջանի հյուսիսարևելյան ծովափնյա գոտու հարավային շրջաններում բնակավայրերը մեկուսի են, իսկ դեպի հյուսիս հանդես է գալիս բջջային համակարգը²⁴:

«Հայկական լեռնաշխարհը հայկական և համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրան», Եր., 2004, էջ 61:

18 Տե՛ս Գ. Սամանյան, Լճաշենի բերդ-շենի կազմավորման փուլերը և պաշտպանական համակարգը (մինչնախագծային ուսումնասիրություն), «Հուշարձան» տարեգիրք, սր, 2, Ե., 2010, էջ 50, Նորաշեն բնակավայրի մասին տե՛ս նաև Ե. Վ. Սայդյան, Է. Վ. Ալեշկինսկայա, Է. Վ. Մանզադյան, Послеледниковые отложения и археология побережья оз. Севан. В кн.: Геология четвертичного периода (плейстоцен) Е., 1974, с. 108.

19 Տե՛ս Գ. Ս. Исмаилов, Памятник Кюль-тепе в Физулинском районе. - «Доклады АН Аз ССР». т. XXIV, N. 4, с. 74, նույնի՝ К вопросу о раннебронзовых поселениях (памятник Кюль-тепе). - Известия АН Азербайджанской ССР (далее- Изв.. Аз ССР) 1976, N. 3, с. 62, նույնի՝ Древние поселения Гурчая и Кенделенчая. Баку, 1986, с. 18.

20 Տե՛ս A. Sagona. The Caucasus region in the Early Bronze Age. Oxford, 1982, Part III map XI a sites 253-255, 262-265; R. Wallon, S. Kantman The survey of the Keban Dam. - "Keban project activities 1969", wjunthtunl Keban, Ankara 1971, p. 9.

21 Տե՛ս G. Areshian, նշվ աշխ., էջ 79:

22 Տե՛ս A. Օппенхейм, Древняя Месопотамия, М., 1990, с. 90.

23 Տե՛ս Գ. Մ. Миндиашвили, Գ. Չ. Чиковани. Экспедиция Горийского района. - «Полевые археологические исследования в Грузии в 1986 г.», wjunthtunl (ПАИ), Тбилиси, 1991, с. 17.

24 Տե՛ս Թ. Ի. Ахундов, Исследования по топографии поселений эпохи ранней бронзы Северо-

Բնակավայրերի բջջային տեղաբաշխման առաջացման մասին գոյություն ունի մի քանի վարկած: Այն կարող էր հանդիսանալ տվյալ բնակավայրի սեզնետավորման (տրոհման) արդյունք: Բացառված չէ նաև, որ խոշոր բնակավայրերի առկայությունը խթանում էր նորերի կառուցումը²⁵:

Պատմաբան Ա. Օպենհայմը գտնում է, որ «ձգողականության կենտրոն» հանդիսացող քաղաքների առաջացումը խթանում էր նաև կենտրոնախույս ձգտումները²⁶: Համաձայն մեկ այլ տեսակետի, բնակավայրերի չափերի մեծացումն անխուսափելիորեն պետք է հանգեցներ առավել փոքր բնակավայրերի լքմանը, ինչի օրինակ է վաղ բրոնզի ավարտական փուլում նկատվող բնակչության կենտրոնացումը առավել խոշոր բնակավայրերում²⁷: Այսպես, Է. Խանգադյանը գտնում էր, որ էնեոլիթյան շրջանում Մեծամորի տարածքում գոյություն ունեին մի քանի բնակավայր, որոնք հետագայում ներառվել են վաղ բրոնզեդարյան բնակավայրի սահմաններում²⁸: Հնագույն սինոլիթիզմի (մի քանի բնակավայրերի տարերայնորեն միաձուլվելու գործընթացը) այս երևույթը ամենայն հավանականությամբ տարածված էր նաև Արևելքում: Այդպիսին էին Սիպարը կամ Լագաշը, որտեղ քաղաքային կորիզը աստիճանաբար ներառում էր շրջակա բնակավայրերը²⁹: Բոլոր դեպքերում, մյուս բնակատեղիների առաջացումը նշանավորում էր որոշակի փուլ հասարակության զարգացման գործընթացի մեջ: Կենտրոնական բնակավայրը հնագետ Կ. Քուշնարյովան անվանում է գավառական կենտրոն: Պատմաբան Յու. Անդրեևի և հնագետ Դ. Չղանովիչի ձևակերպմամբ՝ կենտրոնական բնակավայրի առկայությունը վաղ քաղաքի կարևոր հատկանշական գծերից է³⁰: Մեծ քաղաք-փոքր քաղաք-ավան համակարգը հատուկ է նաև մ.թ.ա. III հազ. պաղեստինյան ուրբանիստական լանդշաֆտին³¹: Փոքրիկ գյուղակները օղակում էին նաև միջագետքյան քաղաքները³²: Էգեյան աշխարհում վաղ հելլադական դարաշրջանի բնակավայրերում նույնպես արձանագրվում է **որոշակի** հիերարխիա՝ բաղկացած երկու (Լակոնիկա) և երեք կամ չորս մակարդակի բնակավայրերից³³:

Սակայն, շենգավիթյան մշակույթի բնակավայրերի «ուժային դաշտում» (Յու. Անդրեևի ձևակերպումը) գտնվում էին ոչ միայն արբանյակները: Բնակավայրերը օղակված էին գյուղատնտեսական նշանակության հողերով: Դիտարկվող ժամանակաշրջանում կառուցվում էին ռոզգման համակարգեր (Մոխրաբլուր): Ելնելով մեկ մարդու կողմից օրվա ընթացում ցորենի օգտագործման միջին ցուցանիշից, կարելի է ենթադրել, որ Մոխրաբլուրի բնակչության ապահովման համար անհրա-

восточного Азербайджана. - "Археологические и этнографические исследования в Азербайджане", Կյունիեն: АЭИА, (1980-1981 гг.), Баку, 1986, с. 28.

25 St'u R. Wallon. S. Kantman. Early Bronze... p. 130.

26 St'u A. Оппенхейм, նշվ. աշխ., էջ 88:

27 St'u E. B. Vanning, նշվ. աշխ., էջ 19-20, Գ. С. Исмаилов. Памятник Кюль-тепе... с. 74, նույնի Կ вопросу о раннебронзовых поселениях ...с. 62; О. Х. Халпахчян. Строительная культура Армянского нагорья, "Архитектурное наследие", т. 31, М., 1983, с. 104.

28 Է. Խանգադյանի անձնական հաղորդումը:

29 St'u A. Оппенхейм, նշվ. աշխ., էջ 101:

30 St'u Ю. В. Андреев, Ранние формы урбанизации. "Вестник Древней Истории", 1987, N. 1 с. 10; Д. Г. Зланович. Синташтинское общество: социальные основы "квазигородской" культуры Южного Зауралья в эпоху средней бронзы, Челябинск, 1997, с. 16.

31 St'u Ю. Циркин, История библейских стран, М., 2003, с. 30.

32 St'u A. Оппенхейм, նշվ. աշխ., էջ 95.

33 St'u C. Mee. Nucleation and Dispersal in Neolithic and Early Helladic Laconia. In: Urbanism in the Aegean Bronze Age. Sheffield, 2001, p. 12.

ժեշտ էր ոռոգել 250-300 հա. տարածք³⁴: Հնագետ Ս. Եսայանի ենթադրությամբ՝ Շենգավիթի ջրովի տարածքները պետք է կազմեին 100 հա., իսկ կենսաբան Մ. Թումանյանի կարծիքով՝ Շենգավիթում հայտնաբերված վեցշար գարու աճեցման համար անհրաժեշտ էր, որ զգալի տարածքներ երկար ժամանակի ընթացքում ծածկված լինեին ջրով³⁵: Ոռոգման համար էր ծառայում նաև Ծղրակարա (Կախեթի) բնակավայրը արևելքից արևմուտք հատող հորը³⁶: Մղնախներ բնակավայրի մոտակայքում, ըստ հնագետ Լ. Պետրոսյանի, հայտնաբերված է ոռոգման համակարգ, որն իր մեջ էր ներառում բազմաթիվ աղբյուրներ և ջրամբարներ: Նշված ժամանակաշրջանում է ձևավորվում Արագած լեռան ողջ հարավային լանջն ընդգրկող արհեստական լճերից և ջրամբարներից բաղկացած ոռոգման համակարգը³⁷: Ոռոգման համակարգերի շինարարությունը հաճախ կապվում է հասարակության սոցիալական շերտավորման և կառավարող խավի գատման հետ³⁸:

Բնակավայրերի «ուժային գոտում» էին գտնվում նաև շահագործվող հանքավայրերը: Այսպես, մ.թ.ա. IV-III հազ. ամենայն հավանականությամբ շահագործվել են Ալնաձորի, Անտոնովկայի, Ալավերդու, Ֆիոլետովոյի, Քաջարանի, Կապանի և Բլրաշենի (Արարատյան հարթավայր) պղնձի հանքերը, ինչպես նաև Էրզանի-Մաղենյան հանքախումբը, որը պղնձով էր ապահովում Եփրատի և Տիգրիսի վերին հոսանքներում տեղադրված բնակավայրերը, Ադիամանից ոչ հեռու գտնվող Զիարեթ հանքավայրը և Մուրջուկ-Կոխորշանյան հանքախմբի հանքավայրերը, որոնք մետաղով էին ապահովում Կարսի, Էրզրումի և, հավանաբար՝ Շիրակի տարածաշրջանները³⁹: Պղնձի հնագույն հանքեր հաստատագրված են նաև Վրաստանում՝ Ռաճա, Սվանեթի, Կախեթի⁴⁰:

Ըստ հնագետ Չ. Բարնեյի, Յանիկ-թեփեի (Պարսկահայք, Ուրմիա լճի ավազան) կառուցման համար անհրաժեշտ քարը բերվում էր 2-3 կմ. հեռավորությամբ գտնվող հանքավայրերից⁴¹: Այլ բնական պաշարներից պետք է նշել Նախիջևանի Քյուլ-թեփե 1 և Քյուլ-թեփե 2 բնակավայրերի մերձակայքում գտնվող Դուզդաղի և Բոզդաղի աղի հանքերը: Վերջինում արդյունահանումն իրականացվել է փակ եղանակով: Ըստ երկրաբան Կ. Ահունդովի՝ հանքի շահագործման ընթացքում արդյունահանվել է ավելի քան 12 հազար տոննա աղ⁴²:

34 Տե՛ս Լ. Զալալբեկյան, Սոխրաբլուրի պատվարները, «Պատմա Բանասիրական Հանդես», այսուհետև՝ ՊԲՀ, 1974, Կ. 4, էջ 157-162, Կ. Խ. Кушнарева. Южный Кавказ в IX-I тыс. до н. э., СПб, 1993, Կ. 210, նույնի Ранние комплексные общества Кавказа. – “Древние общества Кавказа в эпоху палеометалла”, СПб, 1997, Կ. 26-27.

35 Տե՛ս Ս. Եսայան. Երևան. Ե., 1969 Կ. 13, Մ. Գ. Туманян. Избранные труды. Ե., 1957, Կ. 168.

36 Տե՛ս Գ. Ի. Мирцхулава. Работы в Иорском ущелье. – АО 1981 Կ. Մ., 1983, Կ. 413.

37 Տե՛ս Յ. Սիմոնյան, Արտադրող հասարակության և վաղ երկրագործական մշակույթի ձևավորումը Հայաստանում, - «Հայկական քաղաքակրթությունը հնագույն ժամանակներից մինչև քրիստոնեության ընդունումը (գիտաժողով)», Ե., 2000, էջ 38, Ա. Քալանթար, Արագածը պատմության մեջ, Ե., 1935, էջ 61-62, Լ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 13-14:

38 Տե՛ս W. Allan. Ecology, techniques and settlement patterns. – “Man, Settlement, Urbanism” (այսուհետև՝ MSU), Cambridge, 1972, Կ. 223, Գ. Areshian, նշվ. աշխ., էջ 79:

39 Տե՛ս Ա. Շ. Геворкян, Из истории древнейшей металлургии Армянского нагорья. Ե., 1980, Կ. 25-26, 36; P. de Jesus. Metal resources of Ancient Anatolia. - “Anatolian Studies” (այսուհետև՝ AS) vol. XXVIII L., 1978; Կ. 98; A. Palmieri, K. Sertok, E. Chernikh. From Arslantepe to Arsenical Copper technology in Eastern Anatolia. – “Between the rivers...” Կ. 340.

40 Տե՛ս Գ. Инанишвили, М. Чартакани, В. Майсурадзе, Г. Гобеджишвили, Г. Муджири. Памятники древнего горно-рудного производства Грузии. – “Дзиебани”, N.2, Тбилиси, 1998 Կ. 58.

41 Տե՛ս Ch. Burney, Excavations at Yanik-tepe, North West Iran. – “Iraq” vol. XXIII. P. 2 Կ. 141.

42 Տե՛ս В. Алиев. Древние соляные копи в Нахичевани. – Изв... АЗ ССР, 1983, N. 4, Կ. 85,

Բնակավայրերի սահմաններից դուրս ծավալվող տնտեսական գործունեության մասին է վկայում այն փաստը, որ վաղ բրոնզի ժամանակաշրջանում շահագործվող կավի հանքերը հիմնականում տեղադրված էին վերջիններիս անմիջական հարևանությամբ⁴³:

Վաղ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում առաջանում են մասնագիտացված բնակավայրեր: Այսպես, Արսլանթեփեի VIB1 հորիզոնում բացակայում են կայծքարե գործիքների պատրաստուքները, հայտնաբերված են միայն պատրաստի գործիքներ: Հետևաբար, պետք է լիներ բնակավայր, որը մասնագիտամար քարե գործիքներ պատրաստելու մեջ: Կառնուտում (Շիրակ) հաստատագրված է մետաղամշակման ողջ ցիկլն այն ժամանակ, երբ այստեղ մետաղահանքեր չկան: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ գոյություն ունեին առանձին բնակավայրեր, որոնք մասնագիտանում էին քարի մշակման կամ մետաղյա ձուլակտորներ արտադրելու մեջ: Այդպիսի բնակավայրերից էր, ամենայն հավանականությամբ, Ֆիոլետովոն (Լոռի), որի բնակիչները մասնագիտանում էին հանքաքարի արդյունահանման և հարստացման մեջ⁴⁴: Նմանատիպ արհեստագործական փոքր ավանները հատուկ էին Էգեյան աշխարհի և Պաղեստինի ուրբանիզացված լանդշաֆտին⁴⁵:

Գ. Չայրը, պատմաբան Ռ. Մակ Ադամը բնակավայրերի մասնագիտացումը համարում են քաղաքի կարևոր հատկանիշներից մեկը, սակայն մշակութաբան Պ. Վաթենմեյքերը գտնում է, որ նման երևույթ հնարավոր է նաև գյուղերում, կապված սոցիալական հարաբերությունների զարգացման հետ⁴⁶: Միևնույն օրինաչափությունը ինչպես միջագետքյան, այնպես էլ եվրոպական ուրբանիստական կենտրոնների հատկանշական գծերից էր⁴⁷: Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհի բնական պայմանների և լանդշաֆտային գոտիների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մ.թ.ա. IV-III հազ. նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել ուրբանիզացիոն գործընթացների զարգացման և խորացման համար: Ընդհանրապես, վաղ քաղաքների ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն ունեին նաև արտաքին գործոնները, մասնավորապես աշխարհագրական դիրքը⁴⁸:

3. Բնակավայրերը և դրանց սահմանների ընդգծումը

Հետագոտման համար անհրաժեշտ հաջորդ չափանիշը բնակավայրերի բացարձակ չափերն են: Վաղ բրոնզի ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխար-

Տե՛ս նաև «Կոնունիստ», թերթ, Բաքու, 12 դեկտեմբերի, 1976 թ.:

43 Տե՛ս Կ. Օ. Навасардян. Технико-технологические показатели керамики Армянского нагорья в III-I тыс. до н. э.. (автореферат дис... канд. ист. наук.) Е., 1994, с. 6.

44 Տե՛ս С. Caneva From Chalcolithic to Early Bronze Age III in Arslantepe: A Lithic Perspective. – “Between the rivers...”, p. 331, P. С. Бадалян, Раннебронзовое поселение близ с. Карнут. - ՊԲՀ, 1984, N 1, էջ 230, А. Ц. Геворкян, А. Палмиери. Фиолетово. – «Հ. Մարտիրոսյանի հիշատակին նվիրված գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ», Եր., 2001, էջ 12:

45 Տե՛ս Т. В. Блаватская. Греческое общество II тыс. до н. э. и его культура. М., 1976 с. 107, Ю. Циркин, նշվ աշխ., էջ 30:

46 Տե՛ս R. Mc Adams. Evolution of Urban society. Early Mesopotamia and prehistoric Mexico. Chicago 1966, P. Wattenmaker. Town and village economies in an early state society. – “Paleorient” vol. 13, N. 2 Paris 1987, p. S. Stoddart, նշվ. աշխ., էջ .910:

47 Տե՛ս S. Stoddart, նշվ. աշխ., էջ. 930:

48 Տե՛ս В. Массон. Типология древних городов и исторический процесс. В сб.: Древние города. Л., 1977, с. 6.

հում և հարակից շրջաններում ձևավորվում է բնակավայրերի բարդ հիերարխիա: Կարելի է առանձնացնել բնակավայրերի մի քանի խումբ՝ մինչև 1,5 հա., 2-5 հա. և երրորդը՝ մինչև 10 հա.⁴⁹: Միևնույն ժամանակ, եղած տեղեկությունները թույլ են տալիս գատել առավել խիտ բնակեցված մի քանի տարածաշրջաններ, որտեղ գտնվող բնակավայրերն աչքի էին ընկնում միանման չափերով: Այսպես, Եփրատի վերին ավազանում հաստատագրված 84 բնակավայրից 67-ը զբաղեցնում էին մինչև 2 հա. տարածք, 13-ը՝ 2-6 հա, 2-ը՝ 6-8 հա և միայն մեկը՝ Նորշունթեփեն, մոտ 20 հա⁵⁰: Ընդ որում, հարկ է նշել, որ 2 հա-ից ավել տարածք ունեցող բնակավայրերի մեծ մասը, այդ թվում նաև Նորշունթեփեն, գտնվում են Ոսկեբեր հովտում: Կուրի միջին հոսանքի՝ Շիդա Քարթլիի տարածքի բնակավայրերը հիմնականում զբաղեցնում են մինչև 1 հա տարածք: Այս տիպի բնակավայրերը Կ. Քուշնարյովան անվանում է գյուղական ավաններ⁵¹: Ավելի մեծ չափեր ունեն Շենգավիթը, Ջրահովիտը, Գառնին, Աղբամիթը (Աշտարակի շրջ.), Կառնուտը (6 հա), Էլառը (10 հա), Հառիճը (Շիրակ) (12 հա)⁵²: Պարսկահայքում գտնվող Յանիկ-թեփե բնակավայրը զբաղեցնում էր 6 հա. տարածք եւ ուներ մոտ 2 հազար մարդ բնակչություն⁵³:

Այս առնչությամբ վկայաբերենք Հայկական լեռնաշխարհի հարակից շրջաններին առնչվող մի շարք տվյալներ: Միջագետքի համար 6-7 հա. տարածքի առկայությունը համարվում է քաղաքի նախապայման⁵⁴: Վերլուծելով Էգեյան աշխարհի բնակավայրերի առանձնահատկությունները՝ Գ. Չայլըր քաղաքների թվին է դասում Կրետեում գտնվող Գուրնիյա և Մալֆի բնակավայրերը (2,5 և 1,5 հա. տարածք):

Գ. Չայլըր քաղաքի գոյության պարտադիր պայման է համարում մեծաքանակ բնակչությունը: Հնագետ Վ. Մասոնը, զարգացնելով Չայլի համակարգը (շարքային բնակավայրեր՝ մինչև 1000 բնակիչ, խոշոր տոհմային ավաններ՝ մինչև 5000 բնակիչ), քաղաքի հատկանիշ է համարում 5000-ից ավել բնակչությունը: Հնագետ Կ. Քուշնարյովայի հաշվարկներով՝ Նորշունթեփեում բնակվում էր 5-6 հազար մարդ⁵⁵: Հնագետ Բ. Բլուետը քաղաքի հատկանշական գծերից մեկը համարում է համեմատաբար մեծ չափերը⁵⁶:

Քաղաքագոյացման մասին վկայող հաջորդ գործոնը բնակավայրի ամրացվածությունն է: Ընդհանրապես, պաշտպանական ամրությունների առկայությունը

49 Տե՛ս Կ. Խ. Կուշնարե՛վա. Южный Кавказ... с. 56.

50 Տե՛ս Ա. Գ. Տագո՛նա. Աշվ. աշխ., հ. II, էջ 300-310, հ. III, քարտեզ XI ա.:

51 Տե՛ս Ա. Ի. Ժա՛վախիշ՛վիլի, Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа в V-III тыс. до н. э., Тбилиси, 1975, с. 112; Թ. Ն. Չուբինիշ՛վիլի, К древней истории Южного Кавказа. Тбилиси 1971, с. 55, Կ. Խ. Կուշնարե՛վա. Южный Кавказ... с. 59; նույնի՝ Южный Кавказ в V-II тыс. до н. э. (автореферат дис... докт ист. наук) Է., 1986 с. 34. Ա. Գ. Տագո՛նա, Աշվ. աշխ., հ. I, էջ 250:

52 Տե՛ս Է. Խանգաղյան, Էլառ-Ղարանի, Ե., 1979, էջ 12, Բ. Ս. Բա՛դալյան, Աշվ աշխ., էջ 229, Լ. Ա. Քե՛տրոսյան, Աշվ. աշխ., էջ 11-13, Թ. Ս. Խա՛չատրյան, Древняя культура Ширака. Է., 1974, с. 34, рис. 8. Ըստ Գ. Սիմոնյանի դիտարկումների՝ Շենգավիթի բնակատեղին իր ծաղկման շրջանում մինչև մ.թ.ա. III հազ. երկրորդ քառորդը, զբաղեցրել է ավելի մեծ տարածք: Տե՛ս Գ. Սիմոնյան, Շենգավիթի դամբարանադաշտը, «Հին Հայաստանի մշակույթը», պր. XIV, Ե., 2008, էջ 86-87:

53 Տե՛ս Ch. Burney. Excavations at Yanik-tepe... p. 141.

54 Տե՛ս Բ. Մ. Մասո՛ն. Типология... с. 6.

55 Տե՛ս S. Stoddart, Աշվ. աշխ., էջ 910, Բ. Մ. Մասո՛ն, Вопросы социологической интерпретации древних жилищ и поселений. — “Реконструкция древних общественных отношений по материалам жилищ и поселений.” Լ., 1974, с. 7; Կ. Խ. Կուշնարե՛վա. Ранние комплексные общества... с. 26-27.

56 Տե՛ս Բ. Մ. Բլուե՛տ. Factors influencing the evolution of the settlement patterns. -: MSU p. 6; Գ. Չայլը՛. У истоков европейской цивилизации. М., 1952, с. 55.

նը, դրանց կառուցման եղանակը կախված է աշխարհագրական պայմաններից, տվյալ հասարակության սոցիալ-քաղաքական զարգացման մակարդակից, տեղական ավանդույթներից և այլն⁵⁷: Վաղ բրոնզի հնավայրերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս պաշտպանական ամրությունների էվոլյուցիան: Վաղ բրոնզի դարաշրջանի հուշարձաններից պաշտպանական համակարգի ամենապարզունակ եղանակը ներկայացված է Բլուր (Պուլուր - Սաքլու) բնակավայրի (Արևմտյան Եփրատի վերին ավազան) XI հորիզոնում: Բնակավայրը պաշտպանում էին բլրի պարագծով տեղադրված կացարանների հետևի պատերը: Ըստ Վ. Մասոնի՝ այս եղանակը ներկայացնում էր նստակյաց հողագործական բնակավայրերի պաշտպանական ամրությունների նախնական ձևը⁵⁸: Վաղ բրոնզի դարի բնակավայրերում ի հայտ է գալիս ամրաշինական կայուն համակարգ: Ամրոցաշինությունը զարգանում է մի քանի ուղղություններով: Նախ պետք է նշել հում աղյուսից պարիսպների շինարարությունը (Մոխրաբլուր, Աղաբլուր, Գուղաբերտողա, Գեոյթեփե K1, K2 հորիզոններ՝ Պարսկահայք, Ուրմիա լճի ավազան): Քարե հիմքին խարսխված հում աղյուսե պարսպով էր պաշտպանված նաև Գառնին և Գեոյթեփեի K3 հորիզոնը⁵⁹: Ամրաշինական տեխնիկայի զարգացումն ակներև է Յանիկթեփեի օրինակի վրա: Այսպես, բնակավայրի վաղ բրոնզեդարյան II շինարարական հորիզոնում ամրությունները ներկայացված են հում աղյուսե պարսպով, III շինարարական հորիզոնում պարիսպը վերակառուցվում է և ամրացվում է քարե շարվածքով արտաքին կողմից⁶⁰: Քարե պարիսպներ հաստատագրված են Մեծամորում, Էլառում, Շենգավթում, Հառիճում, Շահլամա 2 և 3, Շոմուլու-թեփեում, Ղարաքյուփեթեփեում և մի շարք այլ բնակավայրերում⁶¹:

Մ.թ.ա. IV-III հազ. որոշ բնակավայրերում հանդես են գալիս կրկնակի պարսպաշարեր (Արալանթեփե՝ VID2 հորիզոն, Գազանոց՝ Աշտարակի շրջ., Շահլամա-3, Լճաշեն, բնակավայրերը)⁶²:

Վաղ բրոնզի դարաշրջանում պաշտպանական ամրությունները հաճախ հանդես են գալիս համակարգված տեսքով, ներառելով որմնահեծերը, աշտարակները: Այսպես, որմնահեծեր հաստատագրված են Շենգավթի, Թեփեջիք բնակա-

57 Stü M. J. Rowlands. Defense: a factor in the organization of settlement. – MSU, p. 449-454.

58 Stü Յայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. 1, Ե., 1996, էջ 53, В. М. Массон. К эволюции оборонительных стен оседло земледельческих поселений. – “Краткие сообщения ин-та археологии” (далее-КСИА), вып. 108, М., 1966, с. 43, A. Schachner. Von der Rundhütte zum Kaufmannhaus Kulturhistorische Untersuchungen zur Entwicklung prahistorischer Wohnhäuser in Zentral-, Ost und Sudostanatolien. Oxford 1999, B. 1 S. 132, B.2 Ab. 66.

59 Stü Չ. Արեշյան, Աղաբլուրի պեղումները, ԳՅ-ում 1989-1990 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզիսներ (այսուհետև՝ թեզիսներ), Եր., 1991, էջ 10, К. Х. Кушнарева, Ранние комплексные общества... с. 28-29, А. Е. Симонян, Археологические памятники в культурном наследии Армении IX тыс. до н. э – IX в. до н. э. – “Культурное наследие Туркменистана (глубинные истоки и современные перспективы)”, Ашгабат-СПб, 2000, с. 70, T. Burton-Brown. Excavations at Azarbaijan 1949. L., 1951 p. 34-35, Է. Վ. Խանգաղյան, Գառնի IV, Եր., 1969, էջ 20:

60 Stü Ch. Burney. Excavations at Yanik tepe, North West Iran, p. 143-144.

61 Stü Է. Վ. Խանգաղյան, Մեծամորի պեղումների արդյունքները, (թեզիսներ 1987-1988 թթ.) Եր., 1989 էջ 4, Է. Խանգաղյան, Մեծամորը վաղ բրոնզի դարաշրջանում (թեզիսներ), Ե., 1998 էջ 30, С. А. Есаян, նշվ. աշխ., էջ 21,27, Т. С. Хачатрян, նշվ. աշխ., էջ 36 :

62 Stü Չ. Արեշյան, Կ. Ղաֆաղարյան, Զ. Սինոնյան, Գ. Տիրացյան, Ա. Քալանթարյան, Զնագիտական հետազոտություններ Յայկական ՍՄՀ Աշտարակի և Նաիրիի շրջաններում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետև՝ «Լրաբեր»), 1977, հ. 4, էջ 88, С. А. Есаян, նշվ. աշխ., էջ 27, А. Palmieri, նշվ. աշխ., էջ 208, Գ. Սիբայելյան, Սևանի ավազանի կիկլոպյան ամրոցները, Ե., 1968, Զ. Սամանյան, նշվ. աշխ., էջ 49:

վայրերում⁶³: Աշտարակներով էր հզորացված Շահլամա 3-ի պարիսպը⁶⁴: Բացի պաշտպանական ամրություններից, բնակավայրի սահմանն ընգծվում էր նաև դարպասի առկայությամբ: Ընդամին դարպասը, որպես բնակավայրի առավել խոցելի հատված, հաճախ ամրացվում էր: Այսպես, Էլառում պարսպի մուտքը բլրի հյուսիսարևմտյան հատվածում է, այսինքն՝ տեղադրված է ոչ թե ճակատային մասում, այլ մի փոքր արևմուտք: Մուտքի երկու կողմերում տեղադրված են ոչ մեծ որմնահեծեր: Յանիկ-թեփեում դարպասի ներսի կողմում տեղադրված էր պահակակետի համար նախատեսված կառույց⁶⁵: Հարկ է նաև նշել, որ մուտքը կամարածն էր և առաստաղը ձևավորված էր աստիճանաձև շարված աղյուսներով⁶⁶: Պարիսպների կառուցումը պահանջում էր մեծ քանակությամբ աշխատուժի ներգրավվածություն: Հետևաբար այդ աշխատուժն այլևս չէր կարող ներգրավված լինել արտադրության այլ ճյուղերում: Այսպիսով, պարսպաշինությունը հնարավոր էր միայն տվյալ հասարակության սոցիալական զարգացման որոշակի մակարդակի պայմաններում⁶⁷: Բնական է, որ ամրաշինական կառույցներն արտացոլում են նախնառաջ պաշտպանական գործառույթները (բնակիչների պաշտպանություն արտաքին թշնամուց, մթերքի պաշտպանություն և պահպանություն), սակայն դրանք կարող էին ունենալ նաև ծիսական գործառույթներ⁶⁸:

Մ.թ.ա. IV-III հազ. հուշարձաններում արձանագրվում է դամբարանադաշտերի գատումը բնակավայրերից և նեկրոպոլիսների՝ ննջեցյանների քաղաքների տեղադրումը պարիսպներից դուրս⁶⁹: Դա հուշում է, որ պարիսպը կարող էր որոշակի դեր խաղալ ներս-դուրս համակարգի խորհրդանշական ընկալման մեջ: Բացի այդ, համայնքի բոլոր անդամների ջանքերով կառուցված պարիսպն այսպես թե այնպես պետք է խորհրդանշեր տվյալ համայնքի միասնությունը: Քիչ թե շատ կայուն ամրաշինական համակարգի առկայությունն, ըստ պատմաբան Յու. Անդրենի, **կվազիքաղաքի** վաղ քաղաքին նախորդող կազմավորման հատկանշական գծերից է: Պարիսպների և բարդ ամրաշինական համակարգի առկայությունը քաղաքային բնակավայրերի հատկանշական գիծ են համարում նաև Գ. Չայլդը, Վ. Մասոնը, մշակութաբան Խոսե Օրտեգա - ի - Գասետը⁷⁰:

Միևնույն ժամանակ, դամբարանադաշտերի գատումը բնակավայրից, կացարանների հատակի տակ թաղումներ կատարելու ավանդույթի մարումը, որը դիտարկվում է վաղ բրոնզի դարաշրջանում, կարող էր նշանակել, որ բնակա-

63 Տե՛ս A Scachner, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 142, Ս. Գ. Սարդարյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Ե., 1976, էջ 176: Պետք է նշել նաև Գ. Խալիփախյանի այն կարծիքը, ըստ որի Շենգավիթի պարսպաշարի որմնահեծերը չունեին պաշտպանական նշանակություն, այլ ծառայում էին միայն պարսպի ամրացման համար: Օ. Խալպախյան, նշվ. աշխ., էջ 88:

64 Տե՛ս Շ. Ա. Եսայան, Древняя культура... с. 27.

65 Տե՛ս Է. . Խանգաղյան, Էլառ-Դարանի, էջ 12-13, Ch. Burney. Excavations at Yanik-tepe, Azerbaijan 1962. Third Preliminary Report – “Iraq” vol. XXVI P. 1 L., 1964, p. 60.

66 Տե՛ս նույն տեղում:

67 Տե՛ս Կ. Խ. Կուշնարեա. Ранние комплексные... с. 28.

68 Տե՛ս Մ. J. Rowlands, նշվ. աշխ., էջ. 454. B. M. Массон. Кавказский путь к цивилизации: вопросы социокультурной интерпретации. - Древние общества... с. 126; S. Stoddart, նշվ. աշխ., էջ 912:

69 Տե՛ս Ա. Ե. Симонян, А. В. Гнуни, Культурные сооружения Армянского нагорья и их эволюционное развитие в VIII тыс. до н. э. – “Эрмитажные чтения памяти Б. Б. Пиотровского”, СПб., 1998, с. 84. Միևնույն ժամանակ, հարկ է նշել, որ սահմանի սիմվոլիկ ընկալումը թեպետ հանդիսանում է քաղաքի հատկանշական գիծ, սակայն հատուկ է բնակավայրերի և ավելի վաղ տիպերի համար: Տե՛ս Յու. Մ. Плюсин, Этодологические подходы к проблеме археологической реконструкции. – “Методика и методология археологических реконструкций.” Новосибирск 1994, с. 41).

70 Տե՛ս Գ. Чайлд, նշվ. աշխ., էջ 104; Ю. Андреев. Ранние формы... с. 10-11, B. M. Массон. Вопросы социологической... с. 7, X. Ортега-и-Гасет, Восстание масс. М., 2002, с. 101.

վայրն արդեն ընկալվում էր բնակիչների կողմից որպես միասնական կենտրոն: Ինքնին բնակավայրի՝ որպես միասնական մարմին ընկալվելը հաստատագրված է դեռևս նեոլիթյան ժամանակաշրջանում: Կոնիայի դաշտում գտնվող Չաթալ Հույոք բնակատեղիի սրբավայրում պատկերված է բնակատեղին և դրանից որոշ հեռավորության վրա՝ ժայթքող հրաբուխը⁷¹: Փաստորեն բնակավայրի հատակագիծ՝ կենտրոնական կառույցը և այն շրջապատող կառույցները պատկերված են Ալի Բայրամալի (ԼՂՀ Շահումյանի շրջ., Քարվաճառի ենթաշրջան) բնակավայրի ժայռապատկերներում⁷²: Փաստորեն, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում բնակչի միկրոաշխարհի կենտրոնն է հանդիսանում ոչ թե կացարանը, այլ ողջ բնակավայրը, ինչը հանդիսանում է քաղաքի հատկանշական գծերից մեկը⁷³:

4. Բնակավայրի ներքին տարածքի կառուցապատումը

ա) Տարածքի ընդհանուր բարեկարգումը

Վաղ բրոնզի դարաշրջանի բնակավայրերում հանդես է գալիս **հրապարակի** գաղափարը: Բնակավայրի կենտրոնական տարածքում գտնվող հրապարակներ հաստատագրված են Բլուրի (Պուլուր -Սաքյոլ) XI-IX հորիզոններում, Թաշքուն Մեքիում (Եփրատի վերին ավազան), Ղարաքյոփեկթեփեում, Շահլամա-2 և այլ բնակավայրերում⁷⁴: Միևնույն ժամանակ վաղ բրոնզի դարաշրջանում հրապարակն արդեն կարող էր ընկալվել որպես միասնական ճարտարապետական անսամբլ: Այսպես, Մոխրաբլուրի կենտրոնական հրապարակում գտնվող պաշտամունքային կառույցի ծեփվածքի մեջ ավելացված էին փայլարի բեկորներ, ինչի արդյունքում **այն** շողում էր արևի շողերի տակ, առանձնացնելով կառույցը հում աղյուսով կառուցված կացարանների ընդհանուր գորշ զանգվածից:

Կենտրոնական հրապարակը հաճախ համարվում է քաղաքի կարևորագույն հատկանիշներից մեկը: Ավելին, ըստ Ջ. Ռիքվերտի՝ սրբավայրը օղակող հրապարակի առկայությունը համարվում է բնակավայրի սրբագործման հատկանիշը⁷⁵: Բնակավայրի կենտրոնական հատվածում պաշտամունքային համալիրներ հաստատված էին նաև Ագարակում՝ Աշտարակի շրջ. և Ալի Բայրամալիում⁷⁶: Յու. Վ. Անդրեևի ենթադրությամբ՝ կենտրոնական սրբավայրի առկայությունը կվազիքաղաքի հատկանշական գծերից է⁷⁷:

Հրապարակի նշանակությունն ընդգծվում էր այնտեղ կառուցված **մոնումենտալ արվեստի նմուշներով** (Մոխրաբլուր, Այ, Քիրբեթ էլ Քերակ՝ Պաղեստին)⁷⁸: Մոնումենտալ շինությունների թվին պետք է դասվեն Նորշունթեփեի VIII-VII և VI

71 Տե՛ս Ժ. Մելարտ, Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. М., 1982. с. 85.

72 Տե՛ս Դ. Ахундов, Архитектура древнего и средневекового Азербайджана. Баку, 1986, с.80.

73 Տե՛ս Օ. Шпенглер, Закат Европы. т. 2, М., 1999, с. 112.

74 Տե՛ս Н. Kosay. Pulur (Sakyo) excavations 1969. – “Keban 1969” p. 104, S. Helms. Taskun Mevkii. - AS. vol. XXII L., 1972 p. 16., Ա. Գնունի, Հայաստանի կուր-արաբյան մշակույթի ուղղանկյուն հատակագծով կացարանները և նրանց տարածման սահմանները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1994, հ. 3, էջ 26, Շ. Ա. Есаян..., Древняя культура... с. 26.

75 Տե՛ս Х. Ортега-и-Гасет, նշվ. աշխ., էջ 101; J. Rykwert. The idea of a town. Cambridge. 1989, p. 73.

76 Տե՛ս Գ. Е. Арешян, Искусство Куро-Аракской культуры. “Материалы II международного симпозиума по армянскому искусству” (отдельный оттиск) Е., 1978 с. 6, Գ. Կ. Чубинишвили, նշվ. աշխ., էջ 73, Ս. С. Аветисян, Предварительные результаты раскопок памятника Агарак – “Археология, этнология и фольклористика Кавказа”. Св. Эчмиадзин, 2003 с. 54.

77 Տե՛ս Ю. В. Андреев, Ранние формы... с. 6.

78 Տե՛ս Գ. Е. Арешян, նշվ. աշխ., էջ 6. А. G. Sagona, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 82:

(պատմական Նորաշեն՝ Եփրատի վերին ավազան) և Արսլանքեփեի VIB1 հորիզոններում հայտնաբերված պալատական կառույցները: Նորշունքեփեի համալիրի հյուսիսում բացվել է նաև պաշտամունքային օջախներով սենյակը: Պետք է նշել, որ Արսլանքեփեի կառույցի արտաքին պատերը հզորացված էին որմնահեծերով⁷⁹: Մոնումենտալ ճարտարապետության առկայությունը հանդիսանում էր ուրբանիզացված բնակավայրերի կարևոր հատկանիշներից մեկը⁸⁰:

Վաղ բրոնզի դարաշրջանում բնակավայրերը հաճախ տարածվում են պարսպի սահմաններից դուրս: Այսպես, Շենգավիթ բնակավայրը, ըստ Հ. Սիմոնյանի, միայն իր անկման շրջանում է պարփակվում պարսպապատ տարածքում⁸¹: Կենտրոնական պարսպապատ տարածքի առկայությունը և դրանից դուրս բնակավայրի տարածումը չէր կարող չհանգեցնել բնակավայրում այդ տարածքի նշանակության որոշակի ընդգծմանը: Արդյունքում՝ վաղ բրոնզի դարում հանդես է գալիս **միջնաբերդի** գաղափարը: Միջնաբերդերը մեծ դեր էին կատարում ոչ միայն տվյալ բնակավայրի պաշտպանությունն ապահովելու գործում, այլև մատնանշում էին տվյալ բնակավայրի տնտեսական, հոգևոր, մշակութային և քաղաքական նշանակությունը: Այսպես, Նորշունքեփեի պարիսպը, տեղադրված լինելով բնակավայրի վերին՝ կենտրոնական հատվածում, օղակում էր մի շարք տնտեսական, պաշտամունքային և վարչական բնույթի շինություններ⁸²: Մեծամորի կենտրոնական պարսպապատ տարածքում հայտնաբերվել է ոսկե օղով մանկան թաղում: Է. Խանգադյանը չի բացառում, որ այդտեղ կարող էր տեղադրված լինել բնակավայրի սրբավայրը⁸³: Փաստորեն, պարիսպը և միջնաբերդը վաղ բրոնզի դարաշրջանում հանդես են գալիս որպես սոցիո-մշակութային երևույթ և, հետևաբար, ունեն նման երևույթներին հատուկ հատկանիշները, այդ թվում նաև կրողների ֆետիշացումը⁸⁴: Միջնաբերդի առկայությունը համարվում է վաղ քաղաքի հատկանիշներից մեկը:

Որոշակի առումով, շենգավիթյան մշակույթի միջնաբերդով բնակավայրերի կառուցապատումը կարելի է համեմատել Յու. Անդրեևի կողմից Էգեյան ավազանում գատվող էքստրավերտ կառուցապատմամբ բնորոշվող բնակավայրերի հետ, երբ չբնակեցված տարածքը, որտեղ կենտրոնացված էին պաշտամունքային կառույցները, շրջապատված էր բնակելի ավաններով⁸⁵:

Փողոցներն ու ոչ կենտրոնական հրապարակները ևս մեծ դեր էին խաղում բնակավայրերում: Փողոցներ հաստատագրված են Շենգավիթում, Ագարակում, Ջրահովտում, Մոխրաբլուրում և այլ բնակավայրերում⁸⁶: Փողոցները ոչ միայն

79 Տե՛ս H. Hauptman. Norsuntepe. 1973. - AS vol. XXIV L., 1974, p. 44, նույնի՝ Norsuntepe 1974. - AS vol. XXV L., 1975 p. 44 A. Palmieri. Excavations at Arslantepe. Malatya. - AS vol. XXXI, p/ 207, նույնի՝ Arslantepe, Malatya 1983, - AS vol. XXXIV p. 108.

80 Տե՛ս B. M. Массон, Вопросы... с. 7, S. Stoddart, նշվ. աշխ., էջ 910:

81 Տե՛ս Յ. Սիմոնյան, Շենգավիթի դամբարանադաշտը, էջ 86:

82 Տե՛ս H. Hauptman. Norsuntepe. 1971 - AS vol. XXII L. 1972 p. 26, նույնի՝ Norsuntepe 1973. - p. 44.

83 Տե՛ս Է. Վ. Խանգադյան, Մեծամորի պեղումների արդյունքները, էջ 41, Յ. В. Ханзадян. Новые находки культовых памятников в Мецаморе. Всесоюзная археологическая конференция - "Достижения советских археологов в XI пятилетке" (тезисы докладов). Баку, 1985, с. 354.

84 Սոցիո-մշակութային երևույթի բնորոշման և կրողների ֆետիշացման մասին տե՛ս Ս. Сорокин. Общая социология. В кн.: П. Сорокин, Человек, цивилизация, общество. М., 1992, с. 190.

85 Տե՛ս Բ. В. Андреев, Раннегреческий полис. Л., 1976, с. 25-27, S. Stoddart, նշվ. աշխ., էջ 912:

86 Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. I, էջ 41, Ս. Մարդարյան, Նախնադարյան...

Շենգավիթի հատակագիծը, Է. Վ. Խանգադյան, Ջրահովտի պեղումների արդյունքները, - թեզիսներ 1989-1990, եր., 1991, էջ 11, Ս. С. Аветисян, նշվ. աշխ., էջ 55:

փոխադրման ուղիներ էին, այլև հավանաբար ունեին որոշակի խորհրդանշական իմաստ: Այսպես, հավանաբար ծխական նշանակություն ունեին Ամիրանիս-Գորայի (Ջավախք, Ախալցխայի շրջ.) ժայռափոր ճանապարհը, որը տանում էր դեպի պաշտամունքային համալիր⁸⁷: Փողոցի նշանակությունն ընդգծում էր նաև դեպի փողոցը ճակատային մասով ուղղված շինությունների առկայությունը (Յիխիա-Գորայի՝ Շիդա Քարթլի, B2 հորիզոնի հ. 2 և 3 կացարանները): Հատկանշական է, որ Նորշունթեփեի ծայրամասից միջնաբերդ տանող փողոցը գոյատևել է մի քանի հորիզոնների կյանքի ընթացքում, այն ժամանակ, երբ այլ օժանդակ փողոցները բազմիցս փոխել էին իրենց տեղադրությունը⁸⁸: Ոչ կենտրոնական հրապարակներ արձանագրված են Կվալցխեյեի, Խիզաննանթ-Գորա՝ Շիդա Քարթլի, Քոռուջու-թեփե և այլ բնակավայրերում: Հարկ է նշել, որ Քոռուջութեփեում նշված հրապարակում տեղադրված էր պաշտամունքային կառույց: Ծխական տարությունների համար էր օգտագործվում նաև Շենգավիթում երկու բնակարանային համալիրների միջև գտնվող տարածքը⁸⁹: Փողոցների քիչ թե շատ կայուն ցանցի առկայությունը Յու. Վ. Անդրեևը համարում է կվալցխադաքի հատկանշական գծերից մեկը⁹⁰:

Ջրամատակարարումը: Ինչպես նշվեց, շենգավիթյան մշակույթի բնակավայրերը հիմնականում տեղադրված էին գետերի ափերին: Այդ պարագայում անհրաժեշտ էր կատարել ջրի ֆիլտրացում: Նման սարք հայտնաբերված է Յանիկ-թեփեի կացարաններից մեկում⁹¹: Բնակավայրերի բնականոն կենսագործունեության երաշխիքներից էր նաև աղբյուրների՝ բնակավայրի տարածքում գտնվելը (օրինակ՝ Թեթրի Ծղարոյում՝ Քվեմո Քարթլի)⁹²: Արվանթեփեում հաստատագրված են ջրի պահպանման համար ավազաններ, ինչպես նաև ջրահեռացման առու: Բնակավայրի տարածքում առուներ կան Արվանթեփեում և Նորշունթեփեում⁹³:

բ) Բնակելի քաղամասերի կառուցապատումը

Վաղ բրոնզե դարում ի հայտ են գալիս կանոնավոր հատակագծման որոշ տարրեր: Այսպես՝ Բլուրի (Պուլուր -Սաքյոլ) XI-IX հորիզոններում կացարանները տեղադրված են բլրի լանջին, պարագծով՝ երկու շարքերով: Արտաքին շարքում գտնվող կացարանները հաղորդակցվում են ներքին շարքի կացարանների հետ միջանցքների միջոցով⁹⁴: Կառուցապատման հաջորդ եղանակը ներկայացված է կլոր կացարաններն օղակող ուղղանկյուն կացարանների համալիրներով (Շենգավիթ, Մոխրաբլուրի V հորիզոն)⁹⁵: Իրար կողքի և ետևի պատերով հպված կացարանները օղակում էին անցումները և ոչ մեծ հրապարակները նաև Խիզան-

87 Տե՛ս Գ. Կ. Կոնյուսով, *Մեջլիս*, 1979, էջ 230:

88 Տե՛ս Զ. Գ. Մախարաձե, *Поселение Цихиа-Гора и проблема переодизации культур эпохи бронзы на территории Грузии. — “Между Азией и Европой. Кавказ в IV-I тыс. до н. э.”* СПб, 1996, с. 74, А. Գ. Сагона. . *Մեջլիս*, հ. 1, էջ 74:

89 Տե՛ս Ա. Ի. Դձախիշվիլի, *Մեջլիս*, էջ 114:

90 Տե՛ս Կ. Բ. Անդրեև, *Ранние формы...* с. 6:

91 Տե՛ս Ch. Burney, *Excavations at Yanik-tepe*, p. 140:

92 Տե՛ս Գ. Փ. Գոբեձիշվիլի, *Селище Тетри-Цкаро. Тбилиси, 1978* с. 6:

93 Տե՛ս А. Palmieri, *Excavations at Arslantepe. Malatya. - p. 207, H. Hauptman. Nersuntepe. 1971* p. 26, նույնի՝ *Norsuntepe 1973* p. 44:

94 Տե՛ս Կ. Կոսայ, *Pulur (Sakyol) excavations. - Keban, 1969*, p. 104:

95 Տե՛ս Ա. Գ. Սարգսյան, *Նախնադարյան հասարակությունը...* էջ 33-34; Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. 1 էջ 41; Ա. Ի. Դձախիշվիլի, *Մեջլիս*, էջ 237, Կ. Խ. Կուշնարեա. *Южный Кавказ...* с. 73:

նանք-Գորա և Կվալսիելեի բնակավայրերում⁹⁶: Յուրատեսակ թաղամասեր էին ներկայացնում արհեստական դարավանդներին տեղադրված կացարանների համալիրները (Էլառ, Հառիճ, Ամիրանիս-Գորա), որոնք, ըստ ճարտարապետ Ա. Ջավախիշվիլու, նահապետական մեծ ընտանիքի կացարաններ են⁹⁷: Նահապետական մեծ ընտանիքի բնակության համար էին նախատեսված նաև Շենգավիթի, Մոխրաբլուրի բազմասենյականոց բնակարանային համալիրները: Նման երևույթը հատուկ է տոհմային հասարակության քայքայման և վաղագույն քաղաքագոյացման փուլին: Այսպես, Էգեյան աշխարհի բնակավայրերում (Էվտրեզիս, Չիգուրիս) քաղաքային կենցաղին հատուկ տարրերի հետ մեկտեղ հայտնաբերված են յուրատեսակ «թաղամասեր» կազմող երկու-երեք սենյականոց բնակարանների համալիրներ⁹⁸: Կառուցապատման նմանատիպ եղանակը Յու. Անդրենի կողմից բնորոշվում է որպես ինտրավերտ, ընդ որում նշվում է, որ քաղաքային բնակավայրերի հիմք կարող էին հանդիսանալ ինչպես էքստրավերտ, այնպես էլ ինտրավերտ կառուցապատմամբ բնորոշվող բնակավայրեր⁹⁹: Ավելին, մ.թ.ա. IV-III հազ. Հայկական լեռնաշխարհում արձանագրվում է կառուցապատման այս երկու եղանակների համադրում: Այսպես, Շենգավիթում, ըստ հնագետ Ե. Բայբուրթյանի, բնակավայրի կենտրոնական հատվածում, տեղադրված էր մոնումենտալ բնույթի շինություն: Բլրի գագաթին պաշտամունքային կառույց տեղադրված էր նաև Ամիրանիս-Գորայում¹⁰⁰: Միևնույն ժամանակ, հարկ է նշել, որ քաղաքային համայնքի ձևավորումը անհնար է առանց կենցաղի անհատականացման և տոհմային բջիջների աստիճանաբար ուծացման քաղաքային համայնքում¹⁰¹: Հատկանշական է, որ Շենգավիթի վերին հորիզոններում նկատվում է կլոր հատակագծով շինությունների տրամագծի փոքրացում: Մոխրաբլուրի V շինարարական հորիզոնում կենտրոնական կլոր կառույցն արդեն կորցնում է իր գերիշխող դիրքը: Մեկուսի կանգնած կացարանների թվի աճ արձանագրվում է նաև Բլուրի (Պուլուր-Սաքոյ) VIII-VII հորիզոններում: Նշված գործընթացների դրսևորում կարելի է համարել պաշտամունքային անկյունների և հատվածների հաստատագրումը շենգավիթյան մշակույթի կենտրոնական կացարանն օղակող ուղղանկյուն կացարաններում, որոնք նախատեսված էին նահապետական մեծ ընտանիքը կազմող առանձին ընտանիքների բնակության համար¹⁰²: Յու. Անդրենը կանոնավոր կառուցապատման առկայությունը համարում է կվազիքաղաքային մշակույթի հատկանշական գծերից մեկը: Բացի այդ, նշվում է, որ կվազիքաղաքներին հատուկ է չափազանց խիտ կառուցապատումը, երբ տեղ չի մնում նույնիսկ տնամերձ հողատարածքների համար: Միևնույն ժամանակ, ինչպես նշվեց՝ շենգավիթյան մշակույթի որոշ բնակավայրերում՝ Բլուր (Պուլուր-Սաքոյ), Թաշքուն Մևքիի (Արածանիի ստորին հոսանք, Ոսկեբեր հովիտ) հաստատագր-

96 Տե՛ս Ա. Ի. Джавахишвили, նշվ. աշխ., էջ 114:

97 Տե՛ս Հայկական ճարտարապետության պատմություն, էջ 43, Ա. Ի. Джавахишвили, նշվ. աշխ., էջ 159-160: Յարկ է նշել, որ Ա. Ջավախիշվիլին Ամիրանիս-Գորայի կառուցապատումը չի համարում դասական դարավանդային:

98 Տե՛ս Н. А. Сидорова, Искусство Эгейского мира. М., 1976 с.53.

99 Տե՛ս Ю. В. Андреев, Раннегреческий полис. с. 26.

100 Տե՛ս Е. Байбуртян, Последовательность развития древнейших культур в Армени. Е., 1938, Архив Государственного музея истории Армени. Папка N. 2 с. 38 А. Ի. Джавахишвили, նշվ. աշխ., էջ 159-160:

101 Տե՛ս Э. Д. Фролов, Рождение греческого полиса. Л., 1988 с. 64,80.

102 Տե՛ս Ա. Գնունի, Շենգավիթյան մշակույթի բնակավայրերում տեղադրված սրբավայրերը և պաշտամունքային կառույցները,, ՊԲՀ, 2006, N 1, էջ 238:

ված են բավականաչափ մեծ չկառուցապատված տարածքներ¹⁰³:

զ) Բնակարանային համալիրները և դրանց ներքին հարդարանքը:

Կվազիքաղաքային մշակույթի կարևոր բաղադրատարրերից է բնակելի համալիրների համեմատաբար բարեկեցիկ կահավորումը: Շենգավիթյան մշակույթի բնակարանային համալիրների հետազոտությունը թույլ է տալիս հանգել մի շարք կարևոր եզրակացությունների: **Առաջին**, հանդես են գալիս իրենց արտաքին տեսքով բնակավայրում ուրույն տեղ գրավող բնակելի կացարաններ: Այսպես՝ Շենգավիթի 19-20 կացարանների համալիրի (1959 թ. պեղումներ) պատերի երկայնքով տեղադրված էին որմնասյուներ¹⁰⁴: **Երկրորդ**, վաղ բրոնզեդարյան կացարաններում նկատելի է կառույցի գեղագիտական ընկալումը¹⁰⁵: Այսպես, Մոխրաբլուրի XI շինարարական հորիզոնում կլոր կառույցին կից ուղղաձիգ պատը շարված էր երկու գույնի (բաց դեղին և մուգ մոխրագույն) աղյուսներից: Գորակա՝ Վրաստանի Սաշխերեի շրջ. և Ղարաքյոփեկթեփե բնակավայրերում կացարանների հատակը ներկված էր կարմիր գույնով, Քյուլ-թեփեում կարմիր ներկով ներկված էին ոչ միայն պատերը, այլև օջախի դիմաց գտնվող խորշը: Ըստ ճարտարապետ Վ. Հարությունյանի, Շենգավիթի որոշ կացարանների պատերն ու հատակը ներկված էին կապույտ գույնով: Կվազիսելեբի կացարանների հատակը ծածկված էր մոխրի լուծույթով և փայլեցված էր¹⁰⁶: Հատկանշական է, որ գեղարվեստական խեցեղենի և կիրառական արվեստի իրերը բնակարանային համալիրներում զբաղեցնում էին որոշակի տեղ և ընկալվում էին միայն որոշակի կետերից: Այսպես, Մոխրաբլուրի III հորիզոնում կացարանի անկյունում տեղադրված կարասի զարդանախշն ամբողջովին դիտարկվում էր կացարան մտնելիս¹⁰⁷: **Երրորդ**, ձևավորվում են համեմատաբար բարեկարգ բնակելի համալիրներ: Բնակելի համալիրներում հաստատագրված են ներքին բակեր (Շենգավիթ, Ջրահովիտ), որոնք անհրաժեշտ էին Հայկական լեռնաշխարհի համեմատաբար շոգ կլիմայի պայմաններում¹⁰⁸: Որոշ համալիրներում հաստատագրված են բաց նախամուտքեր (Շենգավիթ, Բլուր, Խիզաննանթ-Գորա, Կվազիսելեբի և այլն)¹⁰⁹: Կացարաններում հաստատագրված են տարբեր տեսակի նստարան-մաստաբաներ (Գառնի, Շենգավիթ, Մղնախներ, Յանիկ-թեփե, Քյուլ-թեփե, Բլուր, Արսլանթեփե և այլն)¹¹⁰: Մեկեղի (Լեռնային Դաղստան) բնակավայրում հայտնաբերված է նստարան-պառկելատեղ: Շենգավիթի կացարաններից մեկում հայտնաբերված

103 Տե՛ս Կ. Բ. Андреев, Ранние формы... с 7.

104 Տե՛ս Ա. Սարգսյան, Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան եր., 2004, էջ 295291- 292:

105 Դեկորատիվ արվեստում պաշտամունքային տարրերի մասին տե՛ս Գ. Ե. Арешян, նշվ. աշխ., էջ 5. История первобытного общества. т. 3 Эпоха классовообразования. М., 1988 с. 381, Л. Яффе. Символы в изобразительном искусстве. В кн.: К. Г. Юнг, М.-Л. Фон Франц, Дж. Л. Хендрсон, И. Якоби, Л. Яффе. Человек и его символы. М., 1998 с. 231-232, История Древнего мира, т. 1, Ранняя Древность. с. 113

106 Տե՛ս Վ. Հարությունյան, Հայկական ճարտարապետություն (դասախոսությունների համառոտ շարադրանք), Ե., 1974, էջ 7, նույնի՝ Каменная летопись армянского народа. Е., с. 5; Գ. Ե. Арешян, նշվ. աշխ. էջ 5; Դ. Ա. Ахундов, նշվ. աշխ., էջ 45, Գ. Գ. Пхакадзе, А. З. Орджоникидзе, Итоги работы Сачхерской археологической экспедиции. - ПАИ в 1981 г. Тбилиси, 1984, с. 17; А. И. Джавахишвили, նշվ. աշխ., էջ 7-8:

107 Տե՛ս Գ. Ե. Арешян, նշվ. աշխ., էջ 7-8:

108 Տե՛ս Ա. Հ. Սարգսյան, Հայաստանը... էջ 292, Է. Վ. Խանգաղյան, Ջրահովիտի... էջ 9:

109 Տե՛ս Ա. Հ. Սարգսյան, նույն տեղում, Н. Kosay. Pulur (Sakyol) excavations 1969.- Keban 1969. p. 110.

110 Տե՛ս Է. Վ. Խանգաղյան, Գառնի IV, Ե., 1969, էջ 12, Լ. Ա. Петросян, նշվ. աշխ., էջ 17-18, Ch. Burney. Excavations... p. 145, A. Palmieri. Arslantepe 1982, p. 236, A. Sagona, նշվ. աշխ., h. I, էջ 75:

են խսիրի մնացորդներ¹¹¹: Բնակարանային համալիրներում կենտրոնական դիրք էր զբաղում օջախը, որի շուրջ կենտրոնանում էր ընտանիքի ողջ գործունեությունը: Գոյություն ունեին մաս վառարաններ: **Չորրորդ**, վաղ բրոնզի դարաշրջանում արձանագրվում է բնակելի համալիրներներում հատուկ առանձնացված պաշտամունքային, տնտեսական անկյունների գատումը: Դրա նպատակն էր կացարանի օգտակար տարածքի առավել ամբողջական օգտագործումը¹¹²: Կացարանների ցանկում հարդարանքի տարրերից են հացահատիկի և այլ մթերքների պահպանման հորերը (Էլառ, Չիրկեյ, Գալգալաթի՝ Դադատան)¹¹³: Տնտեսական հորերի հետ մեկտեղ հանդես են գալիս տնտեսական նշանակության խորշեր: Այդպիսի խորշեր հաստատագրված են Յանիկ-թեփեի հ. 16 և 17 կացարաններում¹¹⁴: Հանդես են գալիս կացարաններին կից տնտեսական և օժանդակ կառույցներ (Քյուլ-թեփե, Յանիկ-թեփե, Շենգավիթ, Մոխրաբլուր, Հան Իբրահիմ Շահ՝ Արածանիի ստորին հոսանք, Ոսկեբեր հովիտ)¹¹⁵: Գ. Չայրլի ենթադրությամբ՝ տնային արհեստագործական համալիրները քաղաքին նախորդող բնակավայրերի հատկանշական գծերից են¹¹⁶:

5. Արտադրական գործունեության կազմակերպումը

Բացի բնակելի համալիրներում տեղադրված արհեստանոցներից, շենգավիթյան մշակույթի բնակավայրերում հաստատագրված են առանձին կանգնած արտադրական համալիրները:

ա) Գյուղատնտեսական համալիրներ: Սրանց թվում պետք է հիշատակել գոմերը և փարախները (Նորշունթեփե, հավանաբար Ամիրանիս-Գորա)¹¹⁷: Գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման խոշոր կենտրոն է պեղվել Արսլան-թեփեի VIB1 հորիզոնում: Տարածքի մի մասում իրարից նեղիկ փողոցով բաժանված կացարաններ էին, որտեղ հայտնաբերվեցին հացահատիկի պահպանման շտեմարան-հորեր և վառարաններ: Մյուս հատվածում տեղադրված էր ընդարձակ փարախ, ինչպես մասնաբաժանող սպանդանոց ծառայող փայտե ծածկով հարթակներ¹¹⁸:

բ) Արհեստագործական համալիրներ: Մեկուսի կանգնած մետաղագործական համալիրներ հայտնաբերված են Բաբա-Դերվիշ՝ Աղսուկի հովիտ, Ջրահովիտ, Ամիրանիս-Գորա, Դարաքյոփեկթեփե և այլ բնակավայրերում¹¹⁹: Պեղում-

111 Տե՛ս P. M. Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века. М., 1979 с. 176.
 112 Տե՛ս А. И. Джавахишвили, նշվ. աշխ. էջ 206: Բնակելի համալիրներում պաշտամունքային անկյունների մասին մանրամասն տե՛ս նաև՝ Ա. Գնունի, Շենգավիթյան մշակույթի բնակավայրերում տեղադրված սրբավայրերը և պաշտամունքային համալիրները:
 113 Տե՛ս Է. Վ. Խանգաղյան, Էլաե-Դարանի, էջ 15-16, М. Г. Гаджиев. Поселения и жилища Дагестана эпохи ранней бронзы (к истории древней архитектуры). – “Древняя и средневековая архитектура Дагестана.” Махачкала, 1989, с. 28-29.
 114 Տե՛ս Ch. Burney, Excavations at Yanik-tepe... p. 141.
 115 Տե՛ս О. А. Абибулаев, Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982 с. 45; Ch. Burney. Excavations at Yanik-tepe... p. 141; H. Ertem. Han Ibrahim Sah. 1971 - AS vol XXII p. 22; Է. Խանգաղյան, Ջրահովտի..., էջ 5, Գ. Արեշյան, Գ. Սիմոնյան, Գ. Սարգսյան, Գ. Մոջարյան, Գ. Օհանյան, Գյուղատնտեսական կենտրոնի 1977-1978 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքները, ԲԵՅ, 1979, հ. 2, էջ 205, տե՛ս Ա. Գ. Սարգսյան, Գյուղատնտեսական..., էջ 285, 290, 293, 295:
 116 Տե՛ս Г. Чайлд, նշվ. աշխ., էջ 54:
 117 Տե՛ս А. G. Sagona, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 65., А. И. Джавахишвили, նշվ. աշխ., էջ 61-62:
 118 Տե՛ս А. Palmieri, Excavations at Arslantepe. Malatya. - AS vol. XXXI L., 1981 p. 207.
 119 Տե՛ս Է. Վ. Խանգաղյան, Ջրահովտի պեղումների արդյունքները, թեգիսներ, 1989-1990, էջ 11, Т. Н.

ների ժամանակ հայտնաբերված են նաև բրուտագործական համալիրներ (Լորուտ, Վելիքենտ՝ Դադստան)¹²⁰: Հատկանշական է, որ Շենգավիթում պեղված քարանշակման արհեստանոցներից մեկում հայտնաբերվեց օջախի զոհարան հենակ: Չոհարան հենակներ հաստատագրված են նաև Լորուտի և Գառնիի բրուտագործական արհեստանոցներում: Այս փաստը վկայում է արհեստագործական դասի ձևավորման մասին: Վերջինիս համար արհեստագործությունը դարձել էր հիմնական զբաղմունք, որին նվիրվում էր ողջ օրը և, հետևաբար, անհրաժեշտություն էր ծագում աշխատավայրում հոգևոր կարիքները բավարարելու համար հատուկ անկյուն ստեղծել¹²¹: Հետաքրքիր է արտադրական գործունեության կազմակերպումը Թեթրի Շղարո բնակավայրում, որտեղ հատուկ նշանակության շինություններում կենտրոնացված էր քարե գործիքների արտադրությունը: Հատկանշական է, որ արհեստանոցին կից հայտնաբերված էր սենյակ, որն ըստ հնագետ Գ. Գորեջիշվիլու՝ նախատեսված էր վարպետների համար¹²²: Արհեստների, մասնավորապես մետաղագործության զարգացումը, մեկուսի կանգնած արհեստանոցների առկայությունը Գ. Չայլը և Վ. Մասսոնը համարում են քաղաքային բնակավայրի հատկանշական գծերից մեկը: Հնագետներ Ռ. Վալլոնն ու Ս. Քանթմանը քաղաքի հատկանիշ համարում են բնակավայրում շքեղ խեցեղենի առկայությունը¹²³:

գ) Համայնական պաշարների պահպանումը: Բնակարանային համալիրներին կից շտեմարան-հորերի հետ մեկտեղ (ինչն ինքնին հասարակության սոցիալական զարգացման ցուցիչ է) վաղ բրոնզի դարաշրջանում գոյություն ունեին ընդհանուր համայնական նշանակության շտեմարաններ (Յանիկ-թեփեի հ. 1 շինությունը, պաշտամունքային համալիրի հետ զուգորդված Քիրբեթ Քերակի շտեմարանը, Նորշունթեփեի համալիրներին կից գյուղատնտեսական մթերքների պահպանման և վերամշակման համար նախատեսված կառույցները): Այլ բնակավայրերում (օրինակ՝ Էլառ) ցորենը պահպանվում էր կավածեփ հորերում կամ արկղերում: Խոշորագույնները նախատեսված էին մինչև 300 կգ ցորենի պահպանման համար¹²⁴: Մթերքների պահպանման համայնական և մասնավոր շտեմարանների գոյությունը հուշում է հասարակության սոցիալական շերտավորման և կառավարման կամ ինքնակառավարման սաղմերի առաջացման մասին:

Чубинишвили, նշվ. աշխ., էջ 56, Գ. Ս. Исмаилов, Этапы развития древнейшей металлургии и металлообрабатывающего производства на территории Азербайджана. - КСИА. вып. 192. М., 1987, с. 15.

120 Տե՛ս Ս. Դևեջյան, Գնագիտական հետազոտություններ Տաշիր-Չորագետում, Ե., 2001, էջ 13, Մ. Գ. Гаджиев, նշվ. աշխ., էջ 37:

121 Տե՛ս Ս. Դևեջյան, նույն տեղում, Գ. Սիմոնյան, Լ. Խաչատրյան, Շենգավիթի բնակավայրի 2003թ. պեղումները - «Յին Գայաստանի մշակույթը», պր. XIII, եր., 2005, էջ 56, Է. Վ. Խանգաղյան, Գառնի IV, էջ 13-14, տե՛ս Ա. Գնունի, Շենգավիթյան մշակույթի բնակավայրերում տեղադրված սրբավայրերը..., էջ 244-245:

122 Տե՛ս Գ. Մ. Чубинишвили, նշվ. աշխ., էջ 56, Գ. Փ. Гобеджишвили, նշվ. աշխ., էջ 23:

123 Տե՛ս В. М. Массон, Основные направления культурно-исторического процесса. — “Становление производства в эпоху энеолита и бронзы”. М., 1981 с. 43, Գ. Чайлд., նշվ. աշխ., էջ 83, 102, R. Wallon, S. Kantman, Early Bronze... p. 131:

124 Տե՛ս Է. Վ. Խանգաղյան, Էլառ-Դարանի, էջ 23, Է. Ա. Байбуртян, По поводу древней керамики из Шреш блура. - СА т. III с. 209; Ch. Burney, Excavations. p. 143, A. G. Sagona, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 82:

6. Առևտուրը և տարածաշրջանային կապերը

Հայկական լեռնաշխարհը, գտնվելով առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում, չէր կարող մեծ դեր չխաղալ միջազգային տարանցիկ առևտրում: Դրա մասին վկայում է այն փաստը, որ Վերին Եփրատի ավազանում շենգավիթյան մշակույթի որոշ բնակավայրեր (Նորշունթեփե, Արալանթեփե) հիմնադրվել էին ուշ ուտոքյան բնակավայրերի տեղում¹²⁵: Հնագիտական նյութը թույլ է տալիս դիտարկել որոշակի առևտրական կապեր Հյուսիսային Միջագետքի, Կենտրոնական Անատոլիայի և Էգեյան աշխարհի հետ¹²⁶: Հայկական լեռնաշխարհի պղինձը և դրա համաձուլվածքները շենգավիթյան մշակույթի գոյատևման ողջ ընթացքում արտահանվում էին ոչ միայն Մերձավոր Արևելք (ինչի մասին վկայում է հայտնաբերված կաղապարներում կատարված ձուլվածքների քաշի համապատասխանությունը՝ շումերա-բաբելոնյան չափորոշիչներին), այլև հյուսիսսևծովյան տափաստաններ: Շենգավիթի բնակատեղիի ստորին հորիզոնում հայտնաբերված լոկ մեկ արհեստանոցի տարածքում հաստատագրված կավանոթ-հալոցների պարունակած մետաղի հաշվարկը կազմում է մոտ 300 կգ¹²⁷: Առևտրի նյութ էր նաև վանակատը: Վանա լճի ավազանի և Բայազետի հանքավայրերի վանակատն ի հայտ է գալիս Կառնուտում և Դվինում, իսկ Գեղասարի հանքավայրերի վանակատը՝ Վելիքենտում: Միաժամանակ, անդրկովկասյան վանակատի հայտնաբերումը Իրանում պետք է կապվի շենգավիթյան մշակույթի դեպի այդ տարածաշրջան տարածման հետ¹²⁸:

Այսպիսով, շենգավիթյան մշակույթի տիրույթում առևտուրը բավականաչափ զարգացած էր, իսկ խոշոր բնակավայրերը հանդիսանում էին առևտրի կենտրոններ: Բնակավայրի առևտրի կենտրոն հանդիսանալը, արհեստագործության բարձր մակարդակի հետ մեկտեղ, ըստ Գ. Չալոյի, Բ. Բլուետի, հնագետներ Ս. Էյսների, Ա. Գալյոնի, Դ. Ջոհանովիչի, հանդիսանում է քաղաքային բնակավայրի կարևորագույն հատկանիշներից մեկը¹²⁹:

7. Պաշտամունքային գործողությունների կազմակերպումը

Մերձավոր Արևելքում բնակավայրում իրենց դիրքով ուրույն տեղ զբաղեցնող սրբավայրեր հանդես են գալիս դեռևս նեոլիթյան ժամանակաշրջանից: Սակայն այս վաղագույն սրբավայրերը իրենց ճարտարապետությամբ հիմնականում չէին տարբերվում այլ կառույցներից: Բացի այդ, թեև դրանք հաճախ տեղադրված էին բնակավայրի առանձնացված հատվածում, սակայն ձևավորման բազմազանությունը և կառույցների քանակությունը (Չաթալ Հույուք) թույլ է տալիս համաձայնել

125 A. Sagona, *Աշխ.*, հ. I, էջ 70:
 126 Stü T. Burton Brown, *Աշխ.*, էջ 25, H. T. Russel. Pre-Classical pottery of Eastern Anatolia. Based of a survey by Ch. Burney of sites along the Ephrates and Lake Van. Oxford 1980.
 127 Stü A. Ս. Геворкян, А. Палмиери. Фиолетово с. 13, А. Геворкян. Торговля металлом в раннебронзовом веке Армении. - «Հին Հայաստանի մշակույթը», պր. XIII, էջ 68-69, Գ. Սիմոնյան, Ա. Գևորկյան, Սոցիալ-քաղաքական իրավիճակը... էջ 64:
 128 Stü P. Бадалян, Обсидиан Армянского нагорья в системе локальных и межрегиональных связей: новые данные. «Հին Հայաստանի մշակույթը», պր. XII, էջ 18-26:
 129 Stü Г. Чайлд, *Աշխ.*, էջ 39-40, В. Blouet, *Աշխ.*, էջ 5-6 Т. В. Блаватская, *Աշխ.*, էջ 108-109, Д. Г. Зданович, *Աշխ.*, էջ 19, S. Eisner, A. Galion, St. Eisner. Urbanism pattern. Denver 1997 p. 51.

Ա. Ջավախիշվիլու այն տեսակետին, որ նմանատիպ կառույցները ծառայում էին առանձին տոհմերին¹³⁰:

Վաղ բրոնզի դարում Հայկական լեռնաշխարհում ձևավորվում է պաշտամունքային կառույցների հիերարխիա: Ծեսը կարող էր իրականացվել ինչպես տանը, այնպես էլ բնակավայրի առանձին հատվածներում և ընդհանուր համայնական սրբավայրերում: Վերջիններիս հանդես գալը նշանավորում էր համայնքի կողմից իր միասնականության գիտակցումը: Ձևավորվում են ուրույն ճարտարապետությամբ բնորոշվող սրբավայրեր (Մոխրաբլուր, Ջրահովիտ): Այսպես, Մոխրաբլուրի տաճարական կառույցն իրենից ներկայացնում էր երկաստիճան կառույց, որի վրա խոյանում էր բազալտե սյունը: Ուրույն ճարտարապետությամբ էր բնորոշվում նաև Ջրահովտի պաշտամունքային կառույցը¹³¹: Ծեսի և պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետության բարդացումը վկայում է սրբավայրերը սպասարկող խավի ձևավորման մասին: Հարկ է նաև նշել այն փաստը, որ Քիրբեթ էլ Քերակ բնակավայրում ցորենի շտեմարանը զուգորդված էր տաճարական կառույցի հետ: Ժինվալիում (Վրաստան) պաշտամունքային կառույցի անմիջական հարևանությամբ հայտնաբերված է ծխական խեցեղեն պատրաստելու արհեստանոց¹³²: Պաշտամունքային կառույցները քաղաքային բնակավայրի հիմք էին հանդիսանում նաև Սիջագետքում¹³³:

Խոշոր պաշտամունքային կենտրոնների առկայությունը Յու. Անդրենը համարում է կվազիքաղաքի հատկանշական գծերից մեկը: Ինչ վերաբերում է նախաքաղաքային մշակույթին, ապա դրան, ըստ Գ. Չալոյի և Յու. Անդրենի, բնորոշ է ծեսի որոշակի մասնագիտացումը¹³⁴:

Վաղ բրոնզի դարաշրջանի պաշտամունքային համակարգի հաջորդ կարևոր առանձնահատկություններից է տարածաշրջանի յուրատեսակ պաշտամունքային լանդշաֆտի ձևավորումը: Այսպես, Ագարակի պաշտամունքային համալիրը ներառում էր Ամբերդ գետի երկայնքով տասնյակ հեկտարներ ձգվող տուֆի մշակված մերկացումներ, ծխական հարթակներ, ժայռի մեջ փորված առվակներ և «գոհարաններ»: Նմանատիպ պաշտամունքային համալիրներ հաստատագրված են Մեծամորում, Գյուլիբուլաղում (Շիրակ), Բջնիում (Կոտայք): Փաստորեն բավականաչափ մեծ տարածաշրջանում ձևավորվում է միանման պաշտամունքային համալիրների ստեղծման պրակտիկան, այսինքն՝ ստեղծվում է միասնական պաշտամունքային լանդշաֆտ¹³⁵: Տեղանքի առանձնահատկությունները օգտագործվում են նաև Ալի Բայրամլիում, որտեղ «հասարակական» շինությունը օղակված է ժայռապատկերներով¹³⁶:

Պաշտամունքային գործողությունը ծավալվում էր նաև բնակավայրի սահ-

130 Տե՛ս Ա. Ի. Джавахишвили, նշվ. աշխ., էջ 326:

131 Տե՛ս Գ. Areshian, նշվ. աշխ., էջ 80-81, է. Խանգաղյան, Ջրահովտի պեղումների արդյունքները, էջ 11:

132 Այս թեմայի շուրջ մանրամասն տե՛ս Ա. Գնունի, Շենգավթյան մշակույթի բնակավայրերում տեղադրված սրբավայրերը և պաշտամունքային կառույցները, ՊԲՀ, 2006, N 1:

133 Տե՛ս Ա. Опенхейм, նշվ. աշխ., էջ 76:

134 Տե՛ս S. Stoddart, նշվ. աշխ., էջ 910, Ю. В. Андреев, նշվ. աշխ., էջ 10:

135 Տե՛ս Ս. С. Аветисян, նշվ. աշխ., 54; է. Խանգաղյան, Կ. Սլրտչյան, Է. Պարսամյան, Մեծամոր, Եր., 1973, էջ 142-164., Դ. Հակոբյան, Ա. Գնունի, Դիտարկումներ ճանապարհի և փողոցի գործառնական և խորհրդանշական գործառնությունների միասնականության վերաբերյալ, «Էջմիածին», 2007, Թ, էջ 90, Ի. Ղարիբյան, Դ. Հակոբյան, Ա. Գնունի, Գ. Խաչատրյան, Տ. Վարթանեսովա, Բջնիի հուշարձանները, «Հուշարձան» տարեգիրք, 2, Եր., 2010, էջ 71:

136 Տե՛ս Գ. С. Исмаилов, О. А. Даниелян, Археологические работы Физулинского отряда в 1976 г. - АЭИА в 1976 г. Баку, 1979, с. 4-5.

մաններից դուրս: Այսպես Ամիրանիս-Գորայում սրբավայրը տեղադրված էր լեռան գագաթին և դեպի սրբավայր տանում էր ժայռափոր ճանապարհը¹³⁷: Ա. Օպենհայմը նշում է, որ նմանատիպ երևույթ նկատվում է նաև Միջագետքում¹³⁸:

8. Սոցիալական շերտավորումը

Հասարակության սոցիալական շերտավորումը և կառավարչական ապարատի առկայությունն, ըստ Գ. Չայլդի, հանդիսանում է քաղաքի գլխավոր հատկանիշներից մեկը¹³⁹: Հայկական լեռնաշխարհի շենգավիթյան մշակույթի հուշարձաններում հասարակության սոցիալական շերտավորումը արտահայտված է բավականաչափ թույլ, սակայն նույնիսկ զարգացած ուրբանիստական հասարակություններում, օրինակ՝ Միջագետքում, քաղաքը սոցիալական առումով գրեթե միատարր էր¹⁴⁰: Բացի այդ, մի շարք փաստեր վկայում են վաղ բրոնզե դարում, մանավանդ՝ դրա ավարտական փուլում հասարակության շերտավորման մասին: Նախ, դրանք Արսլանթեփեի և Նորշունթեփեի պալատական կառույցներն են¹⁴¹: Տարբեր տեսակի շինանյութի օգտագործումը մինևույն բնակավայրում (Շենգավիթ, Զյուլ-թեփե) կարող է մատնանշել բնակչության սոցիալական շերտավորումը¹⁴²: Բնակչության սոցիալական շերտավորման և առանձին անհատների ձեռքում հարստության կուտակման մասին վկայում է **նաև** դամբարանային գույքը՝ Շենգավիթի դամբարաններից հայտնաբերված ոսկյա իրերը, ինչպես նաև Ժինվալիի «քրմուհու դամբարանից» հայտնաբերված օքրայով լի 70 անոթները¹⁴³: Հասարակության շերտավորման մասին են վկայում մարդկային գոհաբերություններով «արքայական» դամբարանը Արսլանթեփեում¹⁴⁴: Սոցիալական բարձր խավի ներկայացուցչին էր պատկանում նաև Ամիրանիս-Գորայում հայտնաբերված գոհարանով և դաշույնով դամբարանը¹⁴⁵: Եթե ոչ սոցիալական, ապա ունեցվածքային շերտավորման մասին են վկայում Թաշքուն Սևքիից, Նորշունթեփեից, Արսլանթեփեից և Շենգավիթից հայտնաբերված կնիքները: Ընդամին, հարկ է նշել, որ Շենգավիթի կնիքը գտնվել է հորի հատակից¹⁴⁶: Հասարակության ունեցվածքային շերտավորման մասին է վկայում նաև Երևանում գտնված բրոնզե իրերի գանձը: Գանձերի առկայությունը Տ. Բլավատսկայան համարում է քաղաքային կյանքի հատկանշական զծերից մեկը, երբ հասարակությունը, հավանաբար, մշակում էր որոշակի նորմեր, որոնք դատապարտում էին արժեքների անօրինական յուրացումը¹⁴⁷:

137 Տե՛ս Թ. Ն. Чубинишвили, նշվ. աշխ., էջ 73:

138 Տե՛ս Ա. Օպենհայմ, նշվ. աշխ., էջ 109:

139 Տե՛ս Stoddart, նշվ. աշխ., էջ 910:

140 Տե՛ս Ա. Օպենհայմ, նշվ. աշխ., էջ 89:

141 Տե՛ս Н. Hauptman, Norsuntepe. 1973, p. 44 նույնի՝ Norsuntepe 1974. - p. 44 А. Palmieri. Excavations at Arslantepe. Malatya. p. 207, նույնի՝ Arslantepe, Malatya 1983, - AS vol. XXXIV p. 108.

142 Տե՛ս Օ. Ա. Абибулаев, նշվ. աշխ., էջ 83-99. Գ. Սիմոնյան, Ա. Գնունի, Հայաստանի սոցիալ-քաղաքական զարգացումը, էջ 64:

143 Տե՛ս Ա. Գ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը..., էջ 180, Գ. Սիմոնյան, Ա. Գնունի, նույն տեղում:

144 Տե՛ս Գ. Areshian, նշվ. աշխ., էջ 82:

145 Տե՛ս Թ. Ն. Чубинишвили, նշվ. աշխ., էջ 69:

146 Տե՛ս Գ. Սիմոնյան, Ա. Գնունի, նույն տեղում:

147 Տե՛ս А. А. Мартиросян, Приереванский клад эпохи ранней бронзы. - КСИА вып 134 М., 1966 с. 108, Թ. В. Блаватская, նշվ. աշխ., էջ 7: Միևնույն ժամանակ, բացառված չէ, որ երևանյան գանձը հորված էր պատերազմական վտանգի պահին:

Եզրակացություններ

Վերը նշված փաստերը թույլ են տալիս հանգել հետևյալ եզրակացություններին.

Առաջին՝ վաղ բրոնզի դարաշրջանում ուրբանիզացիոն գործընթացները ընթանում էին բավականաչափ ակտիվ, ընդգրկելով շենգավիթյան մշակույթի գրեթե ողջ տիրույթը:

Երկրորդ՝ նշված գործընթացները, սակայն, խիստ անհամաչափ էին դրսևորվում. խոշոր ուրբանիզացված կենտրոնների հետ մեկտեղ գոյություն ունեին փոքր ավաններ և «գյուղական» տիպի բնակավայրեր:

Երրորդ՝ շենգավիթյան մշակույթի քաղաքատիպ բնակավայրերը առաջացնում էին իրենց շուրջը ուրբանիզացված տարածքներ:

Չորրորդ՝ շենգավիթյան մշակույթի խոշոր բնակավայրերում ընթացող քաղաքագոյացման գործընթացներն ընդհանուր առմամբ համահունչ էին Մերձավոր Արևելքում և Էգեյքում ընթացող նմանատիպ գործընթացներին: Միևնույն ժամանակ, պետք է նշել, որ բացի քաղաքագոյացման ընդհանուր օրինաչափություններից, գոյություն ունեին մասնավոր և հասարակական շինությունների, ներբնակավայրային կոմունիկացիաների տեղադրությունը կանխորոշող էկոլոգիական և տեխնոլոգիական գործոններ¹⁴⁸:

Հինգերորդ՝ շենգավիթյան մշակույթի որոշ բնակավայրեր օժտված էին վաղ քաղաքին հատուկ գրեթե բոլոր հատկանշական գծերով և հետևաբար կատարում էին վաղ քաղաքի հիմնական գործառույթները՝ հանդիսանալով գյուղատնտեսական, առևտրաարհեստագործական, մշակութագաղափարախոսական և ռազմավարչական կենտրոններ¹⁴⁹:

Վեցերորդ՝ Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. IV-III հազ. ընթացող ուրբանիզացիոն գործընթացները հանդես են գալիս համակարգված ձևով, ինչը թույլ է տալիս բնորոշել դրանք որպես սոցիո-մշակութային երևույթ: Դրանք ունեն սոցիո-մշակութային երևույթների գրեթե բոլոր բաղադրատարրերը՝ փոխառնչությունների սուբյեկտ հանդիսացող մտածող և գործող մարդիկ, նրանց արժեքները, նշանակությունները, նորմերը, որոնց շնորհիվ անհատներն առնչվում են իրար հետ՝ գիտակցելով դրանք և փոխանակվելով դրանցով, իրականացնելով բաց գործողություններ և նյութական արտեֆակտներ՝ որպես շարժիչներ կամ միջնորդներ, որոնց օգնությամբ նյութականանում և սոցիալականանում են ոչ նյութական արժեքները¹⁵⁰:

148 Տե՛ս А. Оппенхейм, նշվ. աշխ., էջ 100:

149 Նախաքաղաքների հիմնական գործառույթների մասին տե՛ս В. М. Массон. Типология древних городов и исторический процесс. с. 6, Շենգավիթյան մշակույթի բնակավայրերի գործառույթների մասին տե՛ս Դ. Մինոնյան, Ա. Գնունի, Սոցիալ-քաղաքական իրավիճակը...

150 Տե՛ս П. Сорокин, նշվ աշխ., էջ 193:

Summary

**ABOUT THE PROBLEM OF THE CITY FORMATION
IN ARMENIA**

An Attempt of a socio-culturological analysis
of the Early Bronze Urbanism

Artak V. Gnuni

In the IV-III Millenniums B.C. the Armenian Highland was included in the area of the Shengavit (Kuro-Arax) archaeological culture which occupied about 1.5 ml. sq. km. It spread from the Northern Caucasus to Syria and Palestine, from the North-West Iran to the Tauros Mountains. It was characterized by some similarities in handcraft, architecture, beliefs. These factors led to the activation of the relations between the communities, and, as a result, to the formation of a common historical-cultural area. This created favourable conditions for the social development of the society, and, eventually, for the decay of the Primitive Society.

Urbanism was one of the most important socio-cultural phenomena on the stage of the decay of the Primitive Society.

In the Early Bronze Age the process of urbanism was proceeding very actively in the Armenian Highland, including the whole region of the Shengavit cultural area.

Some settlements of the Shengavit culture had almost all signs of the early cities; therefore, they had the principal functions of the early cities, being the agricultural, trade-handcraft, cultural-ideological, military-political centers.